

LEONTIY VOYTOVYCH

## RUŚ HALICKA A BIZANCJUM OD XI DO XIV WIEKU. WYBRANE PROBLEMY

Problem stosunków halicko-bizantyjskich, jak również problem południowych granic tak zwanego halickiego „Poniża” należą do szeregu zagadnień, wokół których polemika trwa od drugiej połowy XIX w. Znany bizantynista Dymitr Oboleński uważał, że Bizancjum nie bez skutku wykorzystywało księstwa: kijowskie, suzdalskie i halickie jako pionki na „szachownicy dyplomacji europejskiej”<sup>1</sup>. Czy było tak w rzeczywistości? Czy książęta haliccy w stosunkach z Bizancjum kierowali się przede wszystkim własnymi interesami? Jakie przyczyny spowodowały wzajemne zainteresowanie obu stron współpracą? Jakie miejsce w relacjach halicko-bizantyjskich zajmował problem halickiego „Poniża”? Niniejszy artykuł ma na celu próbę udzielenia odpowiedzi na powyższe pytania.

Pierwsze znane nam kontakty halickich Rościszlawowiczów z bizantyjskimi władzami cesarskimi sięgają przełomu XI i XII w. Zbliżeniu dwóch dynastii sprzyjało wiele czynników. Po pierwsze, terytoria w międzyrzeczu Dniestru i Seretu oraz ziemie w dolnym biegu Dunaju były swego rodzaju wrotami między Morzem Czarnym a Karpatami, przez które w XI–XII w. koczownicy przenikali ze stepów nadczarnomorskich na Bałkany. Po wielkiej klęsce wojsk bizantyjskich pod Manzikert (1071) imperium było zmuszone skoncentrować wszystkie siły na wschodzie i nie miało możliwości utrzymać wystarczającej ilości wojsk na Bałkanach. W związku z tym Bizancjum odczuwało pilną potrzebę sojusznika, z pomocą którego mogło zabezpieczyć swe bałkańskie posiadłości. Takimi sprzymierzeńcami dla Konstantynopola mogli się stać: książę trembowelski Wasylko Rościszlawowicz oraz książę przemyski Wołodar Rościszlawowicz. Po drugie, przez ziemię halicką przebiegał tak zwany „szlak bursztynowy” (Wisła–San–Dniestr oraz Niemen–Zachodni Bug–Dniestr), który łączył Bałtyk z Morzem Czarnym. Dniestr był drogą do Bizancjum bardziej bezpieczną od innych szlaków. Środkowe i Dolne Nad-dnieprze kontrolowali Połowcy, z którymi stosunki często bywały wrogie, w związku z czym podróżowanie Dnieprem do Konstantynopola czasami bywało niebezpieczne. Natomiast podróż Dniestrem przez ziemię halicką do dolnego biegu Dunaju nie była związana z większym ryzykiem. Badania archeologiczne średniowiecznych miast biało-

<sup>1</sup> Д. Оболенський, *Связи между Византией и Русью в XI–XV вв.* [w:] *XIII Международный конгресс исторических наук (Москва, 16–23 августа 1970)*, Москва 1970, s. 3.

ruskich<sup>2</sup> pozwalają stwierdzić, że większość bizantyjskiego importu trafiała do Księstwa Grodzieńskiego oraz do ziemi połockiej przez ziemię halicką i Wołyń, to jest starym „szlakiem bursztynowym”.

Wydaje się oczywiste, że właśnie wymienione czynniki popychały halickich Rościśławowiczów do poszerzenia swej kontroli nie tylko na Środkowe, lecz także na Dolne Naddniestrze. Z kolei Bizancjum nie miało wystarczających sił, by utrzymać nadzór nad tym obszarem. Zachowane źródła pozwalają uznać, że na przełomie XI i XII w. książęta ruscy poszerzyli swój wpływ na tereny nad Dolnym Dunajem (*Podunawie*)<sup>3</sup>. Najbardziej prawdopodobne wydaje się, że doszło do tego za zgodą władz cesarskich, które nie kwestionowały przesunięcia na południe granic państwa Rościśławowiczów. Od tego czasu i w ciągu następnych stuleci Bizancjum wyraźnie rozgraniczało stosunki z dynastiami halickimi i z władcami kijowskimi<sup>4</sup>. W zamian za zgodę cesarstwa na poszerzenie kontroli książąt halickich na tereny nad Dolnym Dunajem i Dniestrem Rościśławowicze zobowiązali się bronić bałkańskich posiadłości Bizancjum przed najazdami koczowników.

Początek aktywizacji kontaktów między władcami halickimi a Konstantynopolem był dziełem księcia trembowelskiego Wasylka Rościśławowicza, który zainicjował rozszerzenie wpływów ruskich na region Dolnego Dniestru<sup>5</sup>. Jednocześnie książę okazał Bizancjum wsparcie przeciwko Pieczyngom. 29 kwietnia 1091 r. nad rzeką Maricą, niedaleko od twierdzy Choirenoi (Chirini), wojska imperatora Aleksego I, przy wsparciu oddziałów połowieckich chanów Tugorchana i Boniaka, zadały wielką klęskę Pieczyngom. Córka Aleksego I, Anna, tak pisała o tej bitwie: „w tym dniu stało się coś wyjątkowego: zginął cały lud wraz z kobietami i dziećmi, który liczył nie 10 tysięcy, lecz znacznie więcej ludzi”<sup>6</sup>. Wśród uczestników bitwy, którzy walczyli po stronie Bizancjum, Anna wspomina pięciotysięczny oddział „mieszkańców gór”<sup>7</sup>. Znany bizantynista W. Wasylewski słusznie uważał, że pod owymi „mieszkańcami gór” trzeba rozumieć posiłki księcia trembowelskiego Wasylka Rościśławowicza<sup>8</sup>. Wojska ruskie przemieszczające się z Trembowli do miejsca bitwy, wzdłuż rzeki Seret, musiały pokonać góry, w związku z czym Anna mogła ich uznać za „mieszkańców gór”.

Sojusz Bizancjum z halickimi Rościśławowiczami wykrystalizował się ostatecznie w XII w. Ważne wydarzenie w stosunkach bizantyjsko-ruskich stanowił ślub Izaaka, syna imperatora Aleksego I i Ireny, córki księcia przemyskiego Wołodara, zawarty

<sup>2</sup> К.А. Лавыш, *Художественные традиции восточной и византийской культуры в искусстве средневековых городов Беларуси (X–XIV вв.)*, Минск 2008.

<sup>3</sup> В.В. Мавродин, *Русские на Дунае*, „Ученые записки ЛГУ. Серия гуманитарных наук”, 87, 1943, s. 12; І. Крип’якевич, *Галицько-Волинське князівство*, Львів 1999, s. 55; Л. Войтович, *Галицьке князівство на Нижньому Дунаї* [w:] *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України*, Галич 2008, s. 3–18.

<sup>4</sup> Г.Г. Литаврин, *Русь и Византия в XII веке* [w:] Г.Г. Литаврин, *Византия и славяне*, Санкт-Петербург 1999, s. 505–506.

<sup>5</sup> Л. Войтович, *Галицьке князівство на Нижньому Дунаї* [w:] *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України*, Галич 2008, s. 3–18.

<sup>6</sup> Анна Комнина, *Алексиада*, Москва 1965, s. 237.

<sup>7</sup> Ibidem.

<sup>8</sup> В. Васильевский, *Византия и печенеги* [w:] В. Васильевский, *Труды*, t. 1, Санкт-Петербург 1908, s. 101.

20 lipca 1104 r.<sup>9</sup>. Był to pierwszy mariaż dynastyczny między rodem cesarskim a przedstawicielem udzielnych książąt ruskich, co pozwala uznać to wydarzenie za wyróżniające się na tle innych, gdyż dynastia rządząca w Bizancjum rzadko zgadzała się na takie śluby. Z tego małżeństwa zrodził się przyszły basileus Andronik I Komnenos<sup>10</sup>, znany z aktywnych kontaktów z księciem halickim Jarosławem Ośmiomysłem.

Osobny rozdział w stosunkach halicko-bizantyjskich pierwszej połowy XII w. wiąże się z osobą księcia Iwana Rościsławowicza, znanego jako Bierładnik. Przed przystąpieniem do naświetlenia roli wspomnianego dynasty chciałbym naszkicować ogólny zarys dziejów ziemi halickiej od końca XI do pierwszej połowy XII w.

Synowie księcia Rościsława, wnuka Jarosława Mądrego, pojawili się na ziemi halickiej w ostatniej tercji XI w. i utworzyli na tych terenach osobne księstwa: Ruryk panował w Przemyślu, Wołodar rządził w Dźwinogrodzie nad rzeką Biłką, a Wasylko władał Trembowlą. Po śmierci Ruryka w 1092 r. Wołodar zjednoczył Księstwa Przemyskie i Dźwinogrodzkie, a Wasylko nadal panował w Trembowli. Obaj braci zmarli niemal jednocześnie w 1124 r. Każdy zostawił dwóch synów, którzy podzielili między siebie ziemie ojców. Rościsław Wołodarewicz dostał Przemyśl, a jego młodszy brat Władymirko (Włodzimierz) – Dźwinogród. Igor-Iwan Wasylkowicz zaczął panować w Haliczu, a jego brat Rościsław-Grzegorz Wasylkowicz został księciem trembowelskim. Taki podział nie był przypadkowy. Ponad wszelką wątpliwość Rościsław Wołodarewicz był starszy od Władymirka i dlatego on został władcą Przemyśla, a Władymirko musiał zadowolić się mniej prestiżowym Dźwinogrodem. To właśnie Rościsław był w 1122 r. zakładnikiem za ojca w Krakowie. W 1124 r., od razu po śmierci ojca, Rościsław stawiał czoło oddziałom polskim nad rzeką Wisłok i zawarł pokój z księciem krakowskim Bolesławem Krzywoustym. Władymirko natomiast już od samego początku swych rządów w Dźwinogrodzie rozpoczął aktywne montowanie koalicji przeciwko starszemu bratu. W 1125 r. wraz z Igorem i Rościsławem Wasylkowiczami nadał jednemu z klasztorów węgierskich coroczny dochód w wysokości 13 kantarów wosku<sup>11</sup> (1 kantar: około 50,5–56,3 kg). Nie jest wykluczone, że taki krok książąt ruskich miał cel polityczny. Ich babka Lenke pochodziła z dynastii Arpadów, wobec czego wydaje się prawdopodobne, że mogła mieć jakieś kontakty z wymienionym klasztorem. Być może w taki sposób książęta próbowali zabezpieczyć sobie wsparcie króla węgierskiego przeciwko władcy przemyskiemu. W każdym razie już w latach 1125–1126 Rościsław Wołodarewicz był zmuszony bronić Przemyśla przed wojskami Władymirka i jego sprzymierzeńców. W 1125 r. sam jednak obległ Dźwinogród i Władymirka uratowała tylko pomoc węgierska. W 1127 r. najbliższe otoczenie obu książąt bezskutecznie próbowało doprowadzić do zgody między nimi na zjeździe w Szyrcy<sup>12</sup>. Kres walce dwóch braci położyła dopiero śmierć Rościsława Wołodarewicza w 1128 r.<sup>13</sup>. Ponieważ książę zmarł, nie pozostawił

<sup>9</sup> Л. Войтович, *Княжа доба на Русі: Портрети еліти*, Біла Церква 2006, s. 333.

<sup>10</sup> Л. Войтович, О. Целуйко, *Правлячі династії Європи*, Біла Церква 2008, s. 255.

<sup>11</sup> М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 2. Львів 1905, с. 122–123, 417–419.

<sup>12</sup> В.В. Грабовецький, *Звенигород*, Львів 1959, s. 18–20; І. Крип'якевич, *Галицько-Волинське князівство*, Львів 1999, s. 96.

<sup>13</sup> Według W. Tatischezewa w 1143 r. (В.Н. Татищев, *История Россійская*, т. 3, Москва 1964, s. 137–138, 158). Jest to mało prawdopodobne, gdyż po 1128 r. książę ten nie brał aktywnego udziału w ży-

szy spadkobierców, Przemysł został zajęty, bez żadnego oporu, przez Władymirka, który uczynił go stolicą swego kraju<sup>14</sup>.

Nieco inaczej potoczyły się losy państwa Wasylka Rościsławowicza. Starszym z jego synów był Igor-Iwan. Najprawdopodobniej to właśnie on poślubił Annę Wsiewłodowną, córkę księcia czernihowskiego Wsiewłoda Olgowicza, który w ciągu dłuższego czasu pretendował do pierwszeństwa wśród książąt ruskich<sup>15</sup>. Dlatego po śmierci Wasylka Igor-Iwan miał otrzymać bardziej prestiżowy tron trembowelski. Obserwujemy jednak inny rozwój sytuacji – Trembowla przeszła pod władzę młodszego z synów Wasylka, Rościsława-Grzegorza. Najbardziej logiczne wydaje się przypuszczenie, że taki nietypowy podział włości między braćmi był spowodowany aktywnym gospodarczym rozwojem Halicza, który leżał w samym centrum „szlaku bursztynowego”. Podobne przykłady widzimy też na Rusi Północnej, na przykład: przeniesienie centrum księstwa z Rostowa do Suzdała, a później z Suzdała do Włodzimierza. Młodszy z synów Wasylka, Rościsław-Grzegorz, zmarł między 1127 a 1141 r., bliżej jednak pierwszej daty<sup>16</sup>, a jego starszy brat, Igor-Iwan, zjednoczył pod swoją władzą cały spadek po ojcu.

W tym właśnie momencie na scenie politycznej pojawia się tajemnicza postać księcia Iwana Rościsławowicza, zwanego Bierładnikiem. Jego pochodzenie nie jest do końca ustalone. Spora część badaczy uważa, że był synem księcia przemyskiego Rościsława Wołodarewicza. Ale w takim razie, jak wytłumaczyć fakt, że Bierładnika, jako konkurenta w walce o Halicz, obawiał się później bardzo Jarosław Ośmiomysł? I jak mógł w Haliczu znaleźć przyjęcie młody książę z rodu Wołodarewiczów, który nie miał żadnych podstaw, by pretendować do posiadłości należących do rodu Wasylkowiczów? I dlaczego Iwan Rościsławowicz cieszył się takim mocnym wsparciem mieszkańców halickiego „Poniża”? Jeżeli rzeczywiście był synem przemyskiego księcia, to jego pochodzenie nie dawało mu żadnych praw do Halicza<sup>17</sup>. Szczegółowa analiza zachowanych źródeł pokazuje jednak, że Iwan Rościsławowicz był synem trembowelskiego księcia Rościsława Wasylkowicza i wnukiem Wasylka Rościsławowicza. Najprawdopodobniej, jeszcze za życia ojca lub wkrótce po jego śmierci, dostał on od swego stryja, Igora-Iwana Wasylkowicza, udział w „Poniżu” z centrum w Dźwinogrodzie nad Dniestrem<sup>18</sup>.

Za takim przypuszczeniem może świadczyć dokument Iwana Rościsławowicza dla kupców z Mesembrii, wystawiony 20 maja 1134 r., w którym wspomniane są posiadłości księcia na halickim „Poniżu”. Wśród nich wymieniono: Mały Halicz (Gałacz),

---

ciu politycznym. Również Długosz mylnie umieścił informacje o nim pod 1159 r. (*Jana Długosza kanonika krakowskiego Dziejów polskich ksiąg dwanaście*, t. 2, ks. V, Kraków 1868, s. 52–53).

<sup>14</sup> М.А. Баумгартен, *Родословные отрывки*, „Летопись историко-родословного общества в Москве”, 4 (16), 1908, s. 6–7.

<sup>15</sup> Ibidem.

<sup>16</sup> М. Грушевський, *Історія України-Руси*, t. 2, Львів 1905, s. 122–123, 417–419; М.А. Баумгартен, *Родословные отрывки*, „Летопись историко-родословного общества в Москве”, 4 (16), 1908, s. 7–8.

<sup>17</sup> И.И. Богдан, *Грамота князя Ивана Ростиславича „Берладника” 1134 года. Сообщение* [w:] *Труды VIII Археологического съезда в Москве в 1890 г.*, t. 4, Москва 1897, s. 163–164.

<sup>18</sup> Л. Войтович, *Князь Иван Бирладник: загадка происхождения* [w:] *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства*, t. 5, Львів 2006, s. 7–15; Idem, *Князь Иван Бирладник: загадкова постать*, „Дрогобицький краєзнавчий збірник”, 11–12, 2008, s. 51–62; Idem, *Галицьке князівство на Нижньому Дунаї* [w:] *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України*, Галич 2008, s. 3–18.

Byrląd i Tekucz<sup>19</sup>. Wokół wspomnianego dokumentu od dłuższego czasu trwają poważne dyskusje. Autentyczność tej *gramoty* uznali tacy badacze, jak: P. Hołubowski<sup>20</sup>, N. Daszkiewicz<sup>21</sup>, M. Hruszewski<sup>22</sup>, W. Paszuto<sup>23</sup>, A. Nasonow<sup>24</sup>, M. Lewczenko<sup>25</sup>, A. Fłorowski<sup>26</sup>, A. Zimin<sup>27</sup>, W. Potin<sup>28</sup>, M. Brajczewski<sup>29</sup>, R. Rabinowicz<sup>30</sup>, L. Voytovych<sup>31</sup> oraz A. Majorow<sup>32</sup>. Jako fałszyfikat dokument ten traktują: I. Bogdan<sup>33</sup>, A. Sobolewski<sup>34</sup>, P. Panaitescu<sup>35</sup>, M. Mochow<sup>36</sup>, M. Kotlar<sup>37</sup>, P. Pawłow<sup>38</sup>, B. Spineji<sup>39</sup>, S. Kasztanow<sup>40</sup>,

<sup>19</sup> А.А. Зимин, *Историко-правовой обзор. Грамота Ивана Ростиславича Берладника* [w:] *Памятники русского права*, t. 2, Москва, 1953, s. 26.

<sup>20</sup> П.В. Голубовский, *Печениги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX–XII вв.*, Киев 1884, s. 207.

<sup>21</sup> Н.П. Дашкевич, *Грамота Ивана Ростиславича Берладника 1134 г.* [w:] *Сборник статей по истории права, посвященный М. Ф. Владимирскому-Буданову его учениками и почитателями*, под ред. М.Н. Ясинского, Киев 1904, s. 366–369.

<sup>22</sup> М. Грушевський, *Історія України-Руси*, t. 2, Львів 1905, s. 421–422.

<sup>23</sup> В.Т. Пашуто, *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*, Москва 1950, s. 169–171; Idem, *Внешняя политика Древней Руси*, Москва 1968, s. 194.

<sup>24</sup> А.Н. Насонов, „Русская земля” и образование территории Древнерусского государства, Москва 1951, s. 143.

<sup>25</sup> М.В. Левченко, *Очерки по истории русско-византийских отношений*, Москва 1956, s. 437–438.

<sup>26</sup> А.В. Фроловский, *Чешско-русские торговые отношения X–XII вв.* [w:] *Международные связи России до XVII в.*, Москва 1961, s. 75.

<sup>27</sup> А.А. Зимин, *Историко-правовой обзор. Грамота Ивана Ростиславича Берладника* [w:] *Памятники русского права*, t. 2, Москва, 1953, s. 30–31.

<sup>28</sup> В.М. Потин, *Древняя Русь и европейские государства в X–XIII вв.*, Ленинград 1968, s. 228–229.

<sup>29</sup> М.Ю. Брайчевський, *Географічні межі Галицького князівства близько 1185 р. (з коментарів до „Слова о полку Ігоревім”)* [w:] *Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць*, Київ–Галич 1998, s. 26–27.

<sup>30</sup> Р.А. Рабинович, *Призрачная Берладь. О достоверности одной фальсификации*, „Stratum Plus”, 5, 1999, s. 357–407.

<sup>31</sup> Л. Войтович, *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, політична і суспільна роль*, Львів 2000, s. 152.

<sup>32</sup> А.В. Майоров, *Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община*, Санкт-Петербург 2001, s. 220–222.

<sup>33</sup> И.И. Богдан, *Грамота князя Ивана Ростиславича Берладника 1134 г.* [w:] *Труды VIII Археологического Съезда*, t. 2, Москва 1895, s. 163–164.

<sup>34</sup> А.И. Собольевский, *Грамота кн. Ивана Берладника 1134 г.* [w:] *Труды VIII Археологического Съезда*, t. 2, Москва 1895, s. 173–176.

<sup>35</sup> P.P. Panaitescu, *Diploma barladeana din 1134 si hrisovul lui lung Koriatovici din 1347*, „Revista Istoria Romana”, 2, 1932, 1, s. 35–38.

<sup>36</sup> Н.А. Мохов, *Молдавия эпохи феодализма*, Кишинев 1964, s. 82–83.

<sup>37</sup> М.Ф. Котляр, *Русь на Дунай*, „Український Історичний Журнал”, 1969, 9, s. 20–22; Idem, *Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв.*, Киев 1985, s. 78–82.

<sup>38</sup> П. Павлов, *За руското присъствие на Долни Дунав и българо-русские връзки през XI–XII, „Добруджа”*, 3, 1986, s. 12–13.

<sup>39</sup> V. Spinei, *Moldova in secolate XI–XIV*, Chisinau 1994, s. 21.

<sup>40</sup> С.М. Каштанов, *Из истории русского средневекового источника. Акты X–XVI вв.*, Москва 1996, s. 71–72.

B. Perchawko<sup>41</sup>. Ale, jak słusznie zauważył R. Rabinowicz, wszyscy przeciwnicy autentyczności dokumentu, poczynając od I. Bogdana, wychodzili z założenia, że Iwan Rościsławowicz był księciem w Dźwinogrodzie nad rzeką Biłką i wobec tego nie mógł posiadać Byrlądu oraz ziem w dolnym biegu Dniestru i Prutu<sup>42</sup>.

Argumenty przeciwników autentyczności *gramoty* Iwana Rościsławowicza nie wytrzymują poważniejszej krytyki. Powróćmy raz jeszcze do wspomnianego dokumentu. Do obiegu naukowego wprowadził go znany rumuński historyk i filolog sławista Bogdan Petryczekju Hadżeu (1836–1907). Oryginał źródła i jego najwcześniejsza kopia zostały utracone jeszcze w XIX w. A. Sobolewski potrafił udowodnić jedynie, że tekst *gramoty* spisano w XIV–XV w. na wzór mołdawskich i bułgarskich dokumentów tych czasów<sup>43</sup>. Ten fakt pozwala stwierdzić tylko tyle, że B.P. Hadżeu dysponował kopią, która powstała w XIV–XV w. Ale nawet przy założeniu, że dokument jest falsyfikatem powstałym w tym okresie (w XIV–XV w. spostrzegamy tendencję do fałszowania dokumentów w celu otrzymania przywilejów handlowych<sup>44</sup>), jego autor i tak musiałby się opierać na jakimś autentycznym źródle, pochodzącym z wcześniejszych lat.

Jednym z najpoważniejszych argumentów zwolenników tezy o późnym falsyfikacie jest użyta w dokumencie forma tytułatury księcia Iwana – „książę byrladski tronu halickiego”. Jeżeli uważać Iwana Rościsławowicza za władcę Księstwa Dźwinogrodzkiego ze stolicą w Dźwinogrodzie nad rzeką Biłką (na ziemiach rodu Wołodarewiczów), to cytowana wyżej forma jest całkowicie pozbawiona sensu. Wiemy jednak, że istniał też Dźwinogród w Księstwie Trembowelskim, którym władał ojciec Iwana – Rościsław-Grzegorz Wasylkowicz<sup>45</sup>. Dźwinogrodzkie księstwo z centrum w Dźwinogrodzie nad Dniestrem kontrolowało terytoria do ujścia Dniestru i Dunaju. Książę Iwan Rościsławowicz został po śmierci ojca wasalem stryja, księcia halickiego Igora-Iwana Wasylkowicza, a to dobrze tłumaczy, dlaczego w dokumencie znalazła zastosowanie akurat forma „książę byrladski tronu halickiego”. Prócz tego, wśród licznych zabytków archeologicznych pochodzących z delty Dunaju, przede wszystkim z miejscowości Dinogetia w okolicy Gałacza (Małego Halicza), często znajdowane są przedmioty ruskiego pochodzenia, datowane na X–XII w.<sup>46</sup>. Świadczy to, moim zdaniem, o autentyczności dokumentu Iwana Bierładnika. Poza tym, nawet jeżeliby *gramota* z 20 maja 1134 r. była

<sup>41</sup> Б.В. Перхавко, *Князь Иван Берладник на Нижнем Дунае* [w:] *Восточная Европа в древности и средневековье. Политическая структура Древнерусского государства. VIII Чтения памяти чл.-кор. АН СССР В. Т. Пауто*, Москва 1996, s. 70–75.

<sup>42</sup> Р.А. Рабинович, *Призрачная Берладь. О достоверности одной фальсификации*, „Stratum Plus”, 5, 1999, s. 357–358.

<sup>43</sup> А.И. Соболевский, *Грамота кн. Ивана Берладника 1134 г.* [w:] *Труды VIII Археологического Съезда*, т. 2, Москва 1895, s. 173–174.

<sup>44</sup> Р.А. Рабинович, *Призрачная Берладь. О достоверности одной фальсификации*, „Stratum Plus”, 5, 1999, s. 377–379.

<sup>45</sup> Zdaniem L. Machnowca stolicą pierwszej dzielnicy Iwana Bierładnika mógł być Dźwinogód, położony na lewym brzegu rzeki Strypa, lewego dopływu Dniestru (dziś wieś Dźwinogród w powiecie Buczacz województwa tarnopolskiego lub wieś Dźwinogród na lewym brzegu Dniestru, przy ujściu rzeki Dźwieniaczka w powiecie Borszczów województwa tarnopolskiego), zob.: *Літопис Руський*, вид. Л. Махновець, Київ 1989, s. 551. O innych możliwych lokalizacjach Dźwinogrodu, zob.: Р. Миська, *Теребовельська земля XI–XII ст.*, „Археологія”, 2006, 3, s. 53–59.

<sup>46</sup> I. Barnea, *Elementy dawnej kultury materialnej ruskiej i wschodniej (X–XII w.) w Dinogetia koło Galacu*, „Postępy Archeologii”, 1956, 5, s. 211–258.

datowana na 1144 r., jak tego chciał M. Hruszewski (co jest bardzo wątpliwe), to ten fakt mógłby stanowić świadectwo wyłącznie tego, że po opanowaniu przez Władymirka halickiej i trembowelskiej części ziem Rościśławowiczów książę Iwan uznał nad sobą zwierzchnictwo nowego księcia halickiego.

W 1141 r. doszło do ważnych zmian na tronie halickim. W tym roku zmarł Igor-Iwan Wasylkowicz<sup>47</sup>. Sytuację od razu wykorzystał przemyski książę Władymirko, który zajął Halicz i uczynił go stolicą swego nowego państwa<sup>48</sup>. Wydaje się, że Władymirko miał ku temu poważne powody – książę nie posiadał praw do tronu halickiego, dopóki jeszcze żył Iwan Rościśławowicz, i ze względu na możliwe pretensje Bierładnika do Halicza stała obecność Władymirka w mieście miała duże znaczenie. Jak pokazały następne wydarzenia, obawy księcia halickiego nie były bezpodstawne.

Władymirko Wołodarewicz wraz z księciem halickim Igozem-Iwanem Wasylkowiczem w 1139 r. wsparli nowego wielkiego księcia kijowskiego Wsiewołoda Olgowicza i zaatakowali ziemie jego wołyńskich rywali. Oddziały halickie spustoszyły tereny wzdłuż biegu rzeki Horyń, co uniemożliwiło włodzimierskiemu księciu Izjasławowi Mściśławowiczowi udzielenie pomocy władcy perejasławskiemu Andrzejowi Włodzimierzowiczowi. Zapewniło to Władymirkowi wsparcie Kijowa – kijowski książę przestał przeciwstawiać się zjednoczeniu pod władzą Wołodarewicza całej ziemi halickiej po śmierci Igora. Wkrótce jednak wzrastająca siła nowego księcia halickiego zaniepokoiła Wsiewołoda Olgowicza, którego syn Światosław utwierdził się w tym czasie na Wołyniu. Władca kijowski spróbował rozwiązać problem siłą. Zimą na przełomie 1145 i 1146 r. zainicjował spisek bojarów halickich przeciwko Władymirkowi. W czasie, kiedy książę halicki wyjechał na polowanie do Tyśmienicy, feudałowie haliccy zaprosili do miasta jego siostrzeńca, Iwana Rościśławowicza, sprawującego rządu w Dźwinogrodzie nad Dniestrem. Jako spadkobierca rodu Wasylkowiczów książę dźwinogrodzki miał więcej praw do Halicza niż jego stryj, który należał do rodu Wołodarewiczów. Władymirko jednak nie zrezygnował z Halicza i obległ miasto. Po trzech tygodniach bezskutecznego oblężenia Wołodarewiczowi pomógł korzystny zbieg okoliczności. Podczas nocnego ataku na wojska Władymirka Iwan Rościśławowicz z małym oddziałem został otoczony. Księciu udało się uniknąć niewoli, ale straty obrońców zmusiły mieszkańców grodu do poddania się. W Haliczu ponownie utwierdził swoje panowanie Władymirko, a Iwan udał się do Kijowa. Fakt, że książę kijowski udzielił schronienia Rościśławowiczowi, wywołał oburzenie władcy halickiego, który już wkrótce zaatakował posiadłości Wsiewołoda i zdobył miasto Pryłuk. Na rozwinięcie sukcesu Władymirkowi nie pozwoliły kolejne zamieszki w Haliczu. Z kolei Wsiewołod zapewnił sobie wsparcie książąt czernihowskich, nowogrodzkich, Połowców i polskiego władcy Władysława II. Wojska ruskie ruszyły przeciwko Władymirkowi ze wschodu, a z zachodu ziemię halicką zaatako-

<sup>47</sup> Полное Собрание Русских Летописей [dalej: ПСРЛ], t. 2, Санкт-Петербург 1908, kol. 308. Ciekawe przypuszczenie co do miejsca pochówku księcia wyraził ukraiński archeolog J. Łukomski. Według niego Igor-Iwan został pochowany w Haliczu w cerkwi św. Jana Chrzciciela w dzielnicy Caryczynka. Zdaniem J. Łukomskiego, odnalezione w sarkofagu w południowej części cerkwi szczątki należały do Igora-Iwana, szczegóły zob.: Ю. Лукомський, Невідомі церкви на Подолі княжого Галича, „Записки Наукового Товариства Шевченка” [dalej: Записки НТШ], 235, 1998, s. 572, 590–591.

<sup>48</sup> М. Грушевський, Історія України-Руси, т. 2, Львів 1905, s. 122–123, 417–419; О.О. Ратич, Г.Л. Нудьга, Західноукраїнські землі в епоху Київської Русі та в період феодалної роздробленості [w:] Торжество історичної справедливості, Львів 1968, s. 44–64.

wali Polacy. Jedynie zacięta obrona Dźwinogrodu przez posadnika Iwana Chałdejewicza oraz choroba Wsiewołoda Olgowicza uratowały księcia halickiego.

Zgon Wsiewołoda i utwierdzenie w Kijowie władzy przez Izjasława Mściśławowicza zmusiły Władymirka do zmiany polityki. Książę halicki zajął pozycję neutralną. W latach 1147–1148 nie brał już udziału w wojnie domowej na Rusi. W tym samym czasie Władymirko zaczął skłaniać się do sojuszu z Jerzym Dołgorukim. Książę kijowski z kolei utworzył w ziemi bołochowskiej osobną włość z centrum w Kotelnicy, gdzie został osadzony Rościsław, syn Dołgorukiego. Miało to na celu wzmocnienie obrony Kijowa na wypadek ewentualnego ataku ze strony Władymirka. Na wiosnę 1149 r. sojusz Władymirka Wołodarewicza i Jerzego Dołgorukiego wykrystalizował się ostatecznie i został przypieczętowany mariażem dynastycznym – Jarosław Włodzimierzowicz poślubił Olgę Juriewną. Tak więc, poczynając od drugiej połowy 1149 r., książę halicki konsekwentnie wspierał Dołgorukiego. Taka polityka Władymirka doprowadziła do tego, że w 1152 r. powstała przeciwko niemu wielka koalicja książąt ruskich i węgierskiego króla Gejzy II. Ostatni ze wspomnianych koalicjantów włączył się do walki z Władymirkiem ze względu na rodzinne powiązania z Izjasławem Mściśławowiczem oraz z uwagi na sojusz halicko-bizantyjski, o czym wspomina Ioannes Kinnamos<sup>49</sup>.

Władymirko Wołodarewicz zdołał uniknąć całkowitej klęski dzięki zgodzie na ustępstwa. Po odejściu oddziałów kijowskich i węgierskich książę odmówił jednak wykonania swych zobowiązań i zatrzymał wołyńskie miasta: Bużsk, Szumsk, Tychoml, Wyhosiw oraz Gnojnicę. Nie zwrócił ich także jego spadkobierca Jarosław, którego wojska zwyciężyły oddziały kijowskie w bitwie pod Trembowlą w 1153 r. Zgon Izjasława Mściśławowicza w 1154 r. i powrót na tron kijowski Jerzego Dołgorukiego doprowadziły do wznowienia dobrych stosunków między Haliczem a Kijowem.

Śmierć Jerzego Dołgorukiego otworzyła drogę do tronu kijowskiego księciu czernihowskiemu Izjasławowi Dawidowiczowi. Książę halicki na początku zajął wobec niego przychylnie stanowisko. Ale zbliżenie Jarosława z władcą włodzimierskim Mściśławem Izjasławowiczem zostało potraktowane w Kijowie jako zagrażające interesom Izjasława Dawidowicza. Książę kijowski postanowił podporządkować swojej kontroli księcia halickiego. Pomocą w realizacji tego planu miał służyć Iwan Rościsławowicz, przedstawiciel rodu Wasylkowiczów, który posiadał więcej praw do tronu halickiego niż Jarosław.

Jak już była o tym mowa wyżej, Iwan Rościsławowicz po nieudanej próbie opanowania Halicza w 1146 r. schronił się w Kijowie u Wsiewołoda Olgowicza, a po jego śmierci przebywał na służbie u księcia siewierskiego Światosława Olgowicza. W czasie ataku książąt smoleńskich na ziemię siewierską przeszedł do obozu dynastów smoleńskich, za co dostał od nich 200 grzywien srebra i 12 grzywien złota. Władca smoleński Rościsław Mściśławowicz nie zechciał jednak mieć u siebie wasala, który już zdradził swego zwierzchnika. Wtedy Iwan Rościsławowicz kolejny raz zmienił obóz i przeszedł na stronę Jerzego Dołgorukiego. Ten najpierw powierzył mu obronę północnych granic, ale już wkrótce, na życzenie swego zięcia Jarosława, uwięził Iwana i wysłał go do Kijowa. W drodze oddział Dołgorukiego został jednak zaatakowany przez księcia czernihowskiego Izjasława Dawidowicza i Iwan Rościsławowicz odzyskał wolność. Miało to doprowadzić do zerwania sojuszu halicko-suzdalskiego.

<sup>49</sup> *Ioannis Cinnami Epitome rerum*, ed. E. Meineke, Bonnae 1836, s. 115, 18–19.



Jarosław Włodzimierzowicz miał nadzieję, że Izjasław Dawidowicz po zajęciu tronu kijowskiego zrezygnuje ze wsparcia byłego księcia dźwinogrodzkiego. Ale nowy książę kijowski nie spełnił jego oczekiwań i spróbował wykorzystać Iwana w rozgrywkach przeciwko władcy halickiemu. Na odpowiedź Jarosława nie trzeba było długo czekać i już pod koniec 1157 r. Ośmiomysł zorganizował wielką koalicję przeciwko Izjasławowi Dawidowiczowi. Pod sam koniec tego roku do Izjasława przybyło wielkie poselstwo od książąt: halickiego Jarosława Ośmiomysła, włodzimierskiego Mścislawa Izjasławowicza, łuckiego Jarosława Izjasławowicza, dorohobuskiego Włodzimierza Andrzejowicza, czernihowskiego Światosława Olgowicza, siewerskiego Światosława Wsiewołodowicza, smoleńskiego Rościslawa Mścislawowicza oraz od króla węgierskiego i książąt polskich. Od Izjasława Dawidowicza domagano się, by zrezygnował ze wsparcia Iwana Rościslawowicza i wydał go w ręce Jarosława Ośmiomysła. Misja ta nie dała oczekiwanego rezultatu – Izjasław Dawidowicz stanowczo odrzucił wszystkie propozycje posłów. Jednocześnie nie odważył się nadal otwarcie wspierać Iwana i wysłał go przez ziemie połowieckie na „Poniże” Dniestru, gdzie kiedyś znajdowała się dzielnica Rościslawowicza. Wydaje się, że mieszkańcy Bierładii chętnie przyjęli swego byłego władcę, który wcześniej rządził w Dźwinogordzie nad Dniestrem. Wszystko wskazuje na to, iż byli oni niezadowoleni z rządów namiestników halickich i oczekiwali, że powrót Iwana zmieni sytuację na lepsze. W związku z tym Iwan Rościslawowicz bez większych problemów umocnił się w 1158 r. na terenie halickiego „Poniża”.

W literaturze naukowej istnieją rozmaite wersje co do etnicznego pochodzenia mieszkańców halickiego „Poniża”. Część historyków uważa, że ziemie w dolnym biegu Dniestru były zamieszkałe przez samych tylko Brodników, którzy stanowili osobną grupę etniczną, spokrewnioną z Czarnymi Kłobukami<sup>50</sup>, od których to później mieli pochodzić kozacy zaporoscy<sup>51</sup>. Inni badacze podtrzymują pogląd, że w „Poniżu” mieszkał głównie „сбород” – ludzie uciekający przed samowolą feudałów<sup>52</sup>. Według danych archeologicznych ziemie w dolnym biegu Dniestru zajmowali przede wszystkim spadkobiercy Tywerców i Dako-Getów (Wołosi). „Izgoje” oraz inni uciekinierzy z ziem halickich mieszkali przeważnie w miastach. Brodnicy najprawdopodobniej byli osobną korporacją, która obsługiwała brody i przeprawy na Dniestrze, Prucie, Bohu i Dnieprze. Za swoją pracę pobierali opłaty od kupców i być może zajmowali się myślistwem oraz rybołówstwem. Są poważne podstawy do uznania, że mieli też własną organizację wojskową, której głównym celem była obrona przed najazdami koczowników. Z kolei dowództwo nad Brodnikami należało do grupy miejscowych feudałów. Omawiana korporacja wojskowa była nieliczna, jednak źródła zachowały informacje o niej, gdyż Brodnicy odgrywali na „Poniżu” ważną rolę. Mimo to, nie można się zgodzić ze stwierdzeniami niektórych historyków radzieckich, że główny cel Brodników stanowiła „walka przeciwko feudałom”, a Iwan Rościslawowicz był „księciem-rewolucjonistą”. Nie mamy także podstaw do stwierdzenia, że Iwan czy też jego ojciec (!) „związali swoją karierę poli-

<sup>50</sup> В.Т. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, Москва 1968, s. 115–116; О.Б. Бубенок, *Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.)*, Киев 1997.

<sup>51</sup> М.Ф. Котляр, *Что такі бродники*, „Український Історичний Журнал”, 1969, 5, s. 95–101.

<sup>52</sup> М.Н. Тихомиров, *Крестьянские и городские восстания на Руси XI–XIII вв.* [w:] М.Н. Тихомиров, *Древняя Русь*, Москва 1973, s. 181.

tyczną z ruchem ludowym, wykorzystując go we własnych celach”<sup>53</sup>. Nie było również, i nie mogło być (!), wielkiego powstania chłopów na halickim „Poniżu” w 1158 r., kiedy sześciotysięczne wojsko Iwana próbowało opanować miasta w dolnym biegu Dniestru. Kuczełmyn poddał się swemu byłemu księciu, gdyż jego mieszkańcy „рады были ему”, natomiast Uszyca zaciekle się broniła, mimo że prawie 300 chłopów, zmobilizowanych do obrony miasta, uciekło do obozu Iwana. Na tym sukcesy Rościsławowicza się skończyły. Załogi innych miast stawiały opór, a Połowcy, którym Iwan zabronił łupić miejscową ludność, opuścili księcia. Na dworze księcia halickiego też nie było żadnej paniki. Jarosław Włodzimierzowicz nawet nie angażował większych sił do obrony swych południowych posiadłości i główne wojska, wraz z oddziałami wołyńskimi, wysłał na Kijów. W takiej sytuacji Iwan Bierładnik był zmuszony wycofać się z „Poniża”. Żeby okazać wsparcie swemu sojusznikowi, Izjasławowi Dawidowiczowi, który przez niego stracił Kijów, Rościsławowicz zaatakował i zajął Oleszie, miasto portowe na czarnomorskim wybrzeżu. Ale już wkrótce z Kijowa nadeszły większe siły pod dowództwem Grzegorza Nesterowicza i Jakuna, wojewody nowego księcia kijowskiego Rościsława Izjasławowicza. Iwan Rościsławowicz był ścigany przez nich aż do Dczyna (Deczyna) nad Dunajem i w 1160 r. został zmuszony do opuszczenia ziem ruskich i schronienia się na terenach kontrolowanych przez administrację bizantyjską. W następnym roku byłego księcia dżwinogrodzkiego otruto w Sołuniu (Tesalonice), co najprawdopodobniej było skutkiem intryg Jarosława Ośmiomysła<sup>54</sup>.

W 1164 r. zakończyła się wojna między Bizancjum a Węgrami. Zgodnie z traktatem pokojowym spadkobierca tronu Arpadów, Bela, miał zostać wysłany do Konstantynopola jako honorowy zakładnik. Cesarz Manuel Komnenos od razu wykorzystał sytuację i zaręczył Belę ze swoją jedyną córką, Marią. Oznaczało to początek sojuszu bizantyjsko-węgierskiego, który niósł ze sobą potencjalne zagrożenie dla księstwa halickiego. Na reakcję Jarosława Ośmiomysła nie trzeba było długo czekać. Już w tym samym roku udzielił on schronienia w Haliczu stryjecznemu bratu imperatora Manuela I – Andronikowi Komnenowi, który również pretendował do tronu bizantyjskiego. Andronik był ponadto synem Izaaka Komnena i Ireny Wołodarówny, a wobec tego także bliskim krewnym Jarosława Włodzimierzowicza<sup>55</sup>. Według świadectw Niketasa Choniatesa mówił nawet biegle w języku ruskim<sup>56</sup>.

W 1164 r. Andronik został zmuszony opuścić stolicę Bizancjum. Jak już wspomniano wyżej, uciekinier schronił się w Haliczu u Jarosława Ośmiomysła. Książę ruski radośnie przyjął swego krewniaka i nadał mu we władanie kilka miast<sup>57</sup>. Później Andronik, na pamiątkę swojego pobytu na ziemi halickiej, wybudował w Konstantynopolu, obok cerkwi Czterdziestu Męczenników pałac, na którego ścianach i suficie został przedstawiony jego pobyt w ziemi halickiej<sup>58</sup>.

<sup>53</sup> В.В. Мавродин, *Очерки по истории феодальной Руси*, Ленинград 1949, s. 179–191.

<sup>54</sup> *ПСРЛ*, t. 2, Санкт-Петербург 1908, kol. 519; Г.Г. Литаврин, *Русь и Византия в XII веке* [w:] Г.Г. Литаврин, *Византия и славяне*, Санкт-Петербург 1999, s. 507.

<sup>55</sup> Л. Войтович, О. Целуйко, *Правлячі династії Європи*, Біла Церква 2008, s. 254–255.

<sup>56</sup> Nicetas Choniates, *De Manuele Comneno*, lib. 4, cap. 2, Paris 1860 (J.P. Migne, *Patrologia Graeca*, t. 96), s. 172–173. Zob. też: В.Т. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, Москва 1968, s. 195–196.

<sup>57</sup> *ПСРЛ*, t. 2, Санкт-Петербург 1908, kol. 522.

<sup>58</sup> *История Никиты Хониата* [w:] *Византийские историки, переведенные с греческого при Санкт-Петербургской Духовной Академии*, t. 1, Санкт-Петербург 1860, s. 420.

Już w 1165 r. cesarz Manuel przysłał do Halicza dwóch metropolitów, którzy zaproponowali Andronikowi stanowisko namiestnika Cylicji. Ze swej strony Jarosław Ośmiomysł wysłał do Konstantynopola halickiego biskupa Kosmasa. Jego celem było uzyskanie gwarancji bezpieczeństwa dla Andronika i skłonienie cesarza do odnowienia sojuszu halicko-bizantyjskiego<sup>59</sup>. Jak można sądzić z zachowanych źródeł, misja Kosmasa się powiodła. Andronik wrócił do Bizancjum i przymierze Halicza z Konstantynopolem zostało wznowione. Jeszcze jednym skutkiem halickiego poselstwa stało się rozszerzenie przez Manuela w 1169 r. posiadłości ruskiego klasztoru na Górze Athos<sup>60</sup>. W 1169 r. Ruś została wspomniana w traktacie bizantyjsko-genueńskim<sup>61</sup>. Eustacjusz z Tesaloniki wspomina o częstych poselstwach księcia halickiego do Manuela Komnena<sup>62</sup>. Najprawdopodobniej to właśnie z ziem halickich pochodziła „jazda scytyjska”, która wpierała Bizantyjczyków w przegranej przez nich bitwie pod Myriokefalon (17 IX 1176) przeciwko sułtanowi seldżuckiemu Kilidż-Arslanowi II<sup>63</sup>. Fakty te przemawiają na rzecz istnienia ścisłego sojuszu halickich Rościśławowiczów z dynastią cesarską, który został wznowiony w trakcie halickiej misji do Konstantynopola w 1165 r.

W Bizancjum traktowano halickiego księcia jako *hypospondos*, co w terminologii greckiej stanowiło odpowiednik rzymskiego pojęcia *socius populi Romani*. Najwięcej świadectw autorów bizantyjskich o Rusi w tym okresie dotyczy właśnie ziemi halickiej, której ksiądz był niejednokrotnie przeciwstawiany władcy Kijowa i traktowany jako całkowicie niezależny władca ruski<sup>64</sup>. Możliwe, że akurat te ścisłe kontakty Halicza z Bizancjum zostały odnotowane na graffiti w konstantynopolitańskiej katedrze Hagia Sofia, w której znajdujemy napis: „ΜατφϛϞϙ ποπϛ γαλιϛϛϙϞϙ”<sup>65</sup>.

W omawianym okresie ksiądz halicki był jednym z najpotężniejszych władców ruskich. Jego księstwo nie uległo podziałowi na drobniejsze włości, a informacja o halickich bogactwach rozpowszechniła się daleko poza granicami Rusi. Znany geograf XII w., Abu Abdalach Muchamed ibn al-Idrisi (1100–1165), w swej *Encyklopedii geograficznej*, napisanej na dworze króla Sycylii Rogera II (1130–1154), podaje, że w kraju „ar-Rusija”, wśród znanych mu ośmiu miast znajdują się „Ramisi” (Przemysł) i „Halisy-

<sup>59</sup> ПСРЛ, т. 2, Санкт-Петербург 1908, kol. 524.

<sup>60</sup> Szerzej na ten temat, zob.: В. Мошин, *Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI–XII вв.*, „Byzantinoslavica”, 11, 1950, s. 32–60.

<sup>61</sup> F. Miklosich, J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, t. 3, Vindobonae 1865, s. 35.26–34.

<sup>62</sup> М.В. Бибииков, *Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа (XII–XIII вв.)* [w:] *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1980 г.*, Москва 1981, s. 76.

<sup>63</sup> Choniatae Nicetae, *Historia*, ed. I.A. von Dieters, Berolini 1975, s. 247; *Ioannis Cinnami Epitome rerum*, ed. E. Meineke, Bonnae 1836, s. 267; *Из хроники Михаила Сирийца* [w:] *Письменные памятники Востока*, Москва 1984, s. 83; R.-J. Lillie, *Die Schlacht von Myriokephalon (1176): Auswirkungen auf das byzantinische Reich im ausgehenden 12. Jahrhundert*, „Revue des Etudes Byzantines”, 35, 1977, s. 257–275; А.В. Назаренко, *Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков*, Москва 2001, s. 636.

<sup>64</sup> М.В. Бибииков, *Русь в византийских памятниках и Византия в древнерусских произведениях (к сравнительному изучению)* [w:] *Древнейшие государства на территории СССР. 1987 г.*, Москва 1989, s. 168.

<sup>65</sup> *Welt der Slaven*, 22, 1977, s. 86–88.

ja” (Halicz)<sup>66</sup>. Zdaniem A. Petruszewicza ostatni z wymienionych grodów to Halicz nad Dolnym Dunajem<sup>67</sup>. Natomiast Bartholomaeus Anglicus (XIII w.) w ogóle utożsamiał ziemię halicką z całą Rusią: „...et eorum regio Gallacia nuncupatur. Est autem regio latissima et fertilissima Europae continens magnam partem quae nunc Rutenea a pluribus nominatur”<sup>68</sup>.

Ziemie w dolnym biegu Dunaju, Dniestru i Prutu są wspomniane jako część Rusi również w tak oryginalnym źródle ruskim, jak *Список городов русских дальних и ближних*<sup>69</sup>. Początkowa wersja tego źródła powstała jeszcze na początku XIII w., a ostateczna jego wersja została zredagowana w latach 1375–1381<sup>70</sup> (nie później niż w 1409 r.)<sup>71</sup>. W omawianym zabytku wspomniano następujące miasta: Dyczyn, Kilia, Białogród nad Dniestrem, Jaski Targ, Romanów Targ, Nemezcz, Suczawa, Seret i inne. Dyczyn (Dcyn) jako miasto, gdzie schronili się Bierładnicy przed wojskami kijowskimi, wspomniane jest w *Latopisie hipackim*<sup>72</sup>. Jako Dycyna zostało ono wymienione u al-Idrisiego<sup>73</sup> (uważam, że kwestie niektórych rozbieżności w tym źródle skutecznie rozwiązał A. Płachonin<sup>74</sup>). Jaski Targ (dziś m. Jassy w Rumunii), wspomniany po raz pierwszy pod rokiem 1412 w jednej z kronik wołoskich oraz u Długosza, był ściśle związany z plemionami Alanów-Jasów, które pojawiły się na „Poniżu” w połowie XIII w., po najeździe mongolskim<sup>75</sup>.

W ostatnich latach, wskutek publikacji prac E. Kinana<sup>76</sup> i A. Zimina<sup>77</sup>, znowu żywo rozwinęła się dyskusja wokół autentyczności innego bardzo znanego źródła ruskiego – *Słowa o wyprawie Igora*<sup>78</sup>. Zdaniem E. Kinana jego autorem jest czeski sławista J. Do-

<sup>66</sup> Б.А. Рыбаков, *Русские земли по карте Идриси 1154 г.*, „Краткие Сообщения Института Истории Материальной Культуры”, 43, 1952, s.72–74.

<sup>67</sup> А. Петрушевич, *Было ли два Галичи, княжеские города, один в Угорско-Словацкой области, а другой по сю сторону Карпат над Днестром, или нет* [w:] *Научовый сборник, издаваемый Литературным обществом Галицко-русской матицы*, t. 1, Львов 1865, s. 24–49.

<sup>68</sup> В.И. Матузова, *Английские средневековые источники IX–XIII вв. Тексты, перевод, комментарий*, Москва 1979, s. 74, 76–77, 83–85, 91.

<sup>69</sup> М.Н. Тихомиров, „Список русских городов дальних и ближних”, „Исторические записки”, 40, Москва 1952, s. 223.

<sup>70</sup> И.Б. Греков, *Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV–XV вв.)*, Москва 1975, s. 366.

<sup>71</sup> Е.П. Наумов, *К истории летописного „Списка русских городов дальних и ближних”* [w:] *Летописи и хроники. 1973 г.*, Москва 1974, s. 150–163.

<sup>72</sup> *ПСРЛ*, t. 2, Санкт-Петербург 1908, kol. 505.

<sup>73</sup> Б. Недков, *България и съседните и земи през XII век според Идриси*, София 1960, s. 104–105.

<sup>74</sup> А. Плахонін, *Північно-Західне Причорномор’я в „Нузхат ал-Муштак” ал-Ідрісі: спроба географічного аналізу історичного джерела* [w:] *Історіографічні дослідження в Україні*, t. 10: *Збірки наукових праць на пошану академіка В.А. Смоля (з нагоди 25-річчя наукової діяльності та 50-річчя від дня народження)*, cz. 1, Київ 2000, s. 449–457.

<sup>75</sup> О.Б. Бубенок, *Аланы-Асы в Золотой Орде (XIII–XIV вв.)*, Киев 2004, s. 230–234.

<sup>76</sup> Е. Кеenan, *Was Jaroslav of Halich Really Shooting Sultans in 1185*, „Harvard Ukrainian Studies”, 22, 1998, s. 313–327; Idem, *Turkas Elements in the Igor Tale and Zadosëina*, „The Slavonic and East European Review”, 80, 2002, 3, s. 479–482; Idem, *Josef Dobrovsky and the Origins of the Igor Tale [Harvard Series in Ukrainian Studies]*, Cambridge (Mas.) 2003; Idem, *Чи міг Ярослав Галицький 1185 року стріляти в султани?* [w:] Е. Кінан, *Російські історичні міти*, Київ 2003, s. 252–268.

<sup>77</sup> А.А. Зимин, „Слово о полку Игореве”, Санкт-Петербург 2006.

<sup>78</sup> Г. Грабович, *Вічне повернення містифікації*, „Критика”, 2001, 1–2; А.И. Филюшкин, „Слово”... со слезами смешанное. Как гениальную древнерусскую поэму пытались объявить подделкой, „Родина: Российский исторический журнал”, 2002, 11–12, s. 185–188; Idem, *Психопатическое*

brovsky (1753–1829). Z kolei A. Zimin uważa, że *Słowo o wyprawie Igora* stworzył Ioił Bychowski (1726–po 1797), były opat spasojarosławskiego klasztoru, w którym źródło to zostało odnalezione. Podobnie jak ich poprzednicy (K. Trost, M. Hendler, A. Aitzetmüller), obaj badacze oparli swoje rozważania głównie na argumentach lingwistycznych. Należy jednak podkreślić, że żaden z nich nie posiada głębokiej wiedzy o specyfice języka ruskiego w XII–XIV w. E. Kinan dodał jeszcze parę pozbawionych oparcia w źródłach argumentów. Według niego Jarosław Ośmiomysł nie znał znaczenia słowa „sułtan” i dlatego odpowiedni fragment *Słowa...* należy rozumieć w tym sensie, że książę strzelał z łuku z altany. Ale historyk ten nie zwrócił uwagi na fakt, że Ośmiomysł, który cierpiał na chorobę Pertesa, w ogóle nie mógł się posługiwać łukiem. W Haliczu znano znaczenie słowa „sułtan”: oddziały ruskie brały udział w bitwie pod Mantzikert w 1071 r. przeciw seldżuckiemu sułtanowi Arp-Arslanowi III; księstwo halickie poprzez Bizancjum handlowało z Seldżukami; zresztą informacja o „sułtanach” mogła trafić do Halicza za pośrednictwem Andronika Komnena, który, zanim schronił się u Ośmiomyśła, przebywał na dworze władcy seldżuckiego. Wreszcie tytułu „sułtan” używali Połowcy – w XIV-wiecznym słowniku języka połowieckiego znajdujemy go pod nieco zmienioną formą „sołtan”<sup>79</sup>.

Po ukazaniu się świetnych prac A. Zalizniaka<sup>80</sup> skończył się okres dowolnego traktowania faktów<sup>81</sup>. Rosyjski lingwista, który od wielu lat pracuje nad badaniem gramot

---

уничтожение „Слова о полку Игореве”: Рецензия на неизданную книгу Эдварда Кинана, „Логос: Журнал по философии и прагматике культуры”, 2002, 2, s. 24–32; O. Страхова, *Языковая проблема создателя „Слова о полку Игореве” и лингвистические взгляды Йозефа Добровского*, „Славяноведение”, 2003, 6, s. 33–61; Л.В. Столярова, „Слово” и пустослови [w:] *Древнейшие государства Восточной Европы. 2002 г.*, Москва 2004, s. 332–337; В.М. Живов, *Улики подлинности и улики поддельности. По поводу книги: Keenan Edward L. Josef Dobrovsky and the Origins of the Igor Tale. Cambridge (Mass.): Distributed by Harvard University Press, 2003. XIII. 541 p.*, „Русский язык в научном освещении”, 2004, 2(8), s. 240–268; H. Agnew, *Josef Dobrovsky. Enlighterened Hyper-Critic or Pre-Romantic Forger?*, „Kritika”, 6, 2005, 4, s. 845–855; H. Поппе, *О тюркских лексических заимствованиях в „Слове о полку Игореве” и „Задонщине”*, „Труды Отдела Древнерусской Литературы”, 55, 2004, s. 155–161; Idem, *Further Note on the Turkie Lexical Elements in the Slovo o polku Igoreve and the Zadonschina*, „The Slavonie and East European Revier”, 82, 2004, 1, s. 74–78; Idem, *По поводу гипотез „скептиков” о тюркских лексических заимствованиях в „Слове о полку Игореве”*, „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana”, 2007, 1–2, s. 52–56; Т.Л. Вилкул, *Рец. на кн. А.А. Зализняк. „Слово о полку Игореве”: взгляд лингвиста*, „Ruhena”, 4, 2005, s. 262–279; М.Ф. Котляр, *Рукописи не горят... Роздуми над книгою (Зимин А.А. „Слово о полку Игореве”). Санкт-Петербург, 2006*), „Український Історичний Журнал”, 2007, 3, s. 190–196; Л.В. Соколова, *Новые мифы о старом (по поводу интервью на радиостанциях „Эхо Москвы” и „Свобода” в связи с выходом книги А.А. Зими́на „Слово о полку Игореве”*, „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana”, 2007, 1–2, s. 23–38; A. Danylenko, *The Latest Revision of the Slovo o polku Igoreve, or Was Jaroslaw of Halych Really Shooting From His ‘Altan’ in 1185*, „The Slavonie and East European Revier”, 84, 2004, 2, s. 921–935; S. Franklin, *The Igor’ Tale: A Bohemian Rhapsody?*, „Kritika”, 6, 2005, 4, s. 833–845; Ч. Гальперин, *„Подлинник? Подделка? Опять подделка?”: Эдвард Кинан. Йозеф Добровский и происхождение „Слова о полку Игореве”*, „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana”, 2007, 1–2, s. 5–22.

<sup>79</sup> С. Плетнева, *Половцы*, Москва 1990, s. 120–122.

<sup>80</sup> А.А. Зализняк, „Слово о полку Игореве”. *Взгляд лингвиста*, Москва 2004 (zob. też nowsze wydanie: Москва 2007); Idem, *Можно ли создать „Слово о полку Игореве” путем имитации*, „Вопросы Языкознания”, 2006, 5, s. 3–21.

<sup>81</sup> В.М. Живов, *Чего не может фальсификатор [Рец. на кн. А.А. Зализняк. „Слово о полку Игореве”: Взгляд лингвиста. М., 2004. 352 с.]*, „Отечественные записки”, 2004, 4 (19); Е. Голин-

nowogrodzkich z XII–XIII w., szczegółowo zanalizował język i stylistykę *Słowa...* i doszedł do wniosku, że zabytek ten nie może być falsyfikatem, ponieważ jest napisany zgodnie z zasadami gramatycznymi ruskiego języka z końca XII–początku XIII w. W pracy A. Zalizniaka rozpatrzone zostały wszystkie argumenty „za i przeciw” autentyczności *Słowa o wyprawie Igora*, przeprowadzono krytyczną analizę argumentów poprzedników, zbadano wszystkie kwestie dyskusyjne. Na podstawie szczegółowej analizy autor przekonująco wykazał, że jedna osoba po prostu nie była w stanie przeprowadzić tak ogromnej pracy, by sfałszować *Słowo...*<sup>82</sup>.

Biorąc udział w omawianej polemice, zwróciłem uwagę na kilka ważnych faktów, o których nie mógł wiedzieć ewentualny falsyfikator z XVIII w. Wymienię tutaj tylko ważniejsze wśród nich: istnienie we wsi Charaług na Wołyniu rudy, która nadawała się do robienia mieczy (na terytorium Rusi nie odnaleziono mieczy ruskiego pochodzenia i oprócz wspomnianych w *Słowie...* „mieczy charałużnych” nie znamy innych mieczy odznaczających się takim pochodzeniem); dyskusyjność etymologii słowa „Харалуг” (Charaług), co nie pozwala stwierdzić jego późniejszego pochodzenia; specyfika wspomnianych w pamiętce „hełmów łacińskich”, na co mógł zwrócić uwagę tylko współczesny wydarzeniom autor; dobra znajomość topografii latopisarskiego Plisnieńska czy Kysani nad Obołonią<sup>83</sup>. Uważam, że wspomniane fakty potwierdzają tezę o autentyczności *Słowa o wyprawie Igora* i jego pochodzeniu z końca XII w. O księciu halickim autor tego źródła napisał: „Галичски Осмомисле Ярослав! Високо седиш на своем златокованнем столе, Подпер гори Угорскии своими железными пълки, Заступив королеви путь, затворив Дунаю ворота, Меча бремени через облаки, суди ряда до Дуная. Грози твои по землям текут, отворяеши Киеву врата, Стреляеши с отня злата стола салътани за землями”<sup>84</sup>. Następny fragment odtwarza wyniki działania Jarosława na „Poniżu”: „По Дунаю гради укрепил, купцями населил, торгующими через море во Греки...”<sup>85</sup>. Prawdopodobnie ta wzmianka dotyczy takich miast, jak Mały Halicz (dzisiaj Gałac w Rumunii), niedaleko od ujścia Seretu w Dunaj, który wspomniany też jest w *Списке городов русских дальних и ближних*.

Po śmierci Manuela I Komnena regentką sprawująca rządy w imieniu jego nieletniego syna, Aleksego II, została wdowa po cesarzu, córka hrabiego Tuluzy i wnuczka władcy Antiochii Rajmunda. Wielki wpływ na losy państwa miał również jej protegowana

ская, „Слово о полку Игореве”: точка в споре?, „Наука и жизнь”, 2006, 5; К. Еськов, „Слово о полку Игореве”: сеанс черной магии с полным разоблачением, <http://afraenius.ivejournal.com/46212html>.

<sup>82</sup> А.А. Зализняк, „Слово о полку Игореве”. Взгляд лингвиста, Москва 2004, s. 265–323.

<sup>83</sup> Л. Войтович, *Кілька реплік з приводу дискусії про автентичність „Слова о полку Ігоревім”* [w:] *Україна в Центрально-Східній Європі*, t. 6, Київ 2006, s. 595–605; Idem, *Знову про дискусію з приводу автентичності „Слова о полку Ігореве”* [w:] „Слово о полку Ігореве” та його доба, Галич 2007, s. 17–33; Idem, „Келійний дітописець” Дмитра Туптало та „Слово о полку Ігоревім” [w:] *Львівська медієвістика*, t. 1: *Дмитро Туптало у світлі українського бароко*, Львів 2007, s. 187–197; Idem, *Пліснеськ, „Дебра Кисаня” і проблема автентичності „Слова о полку Ігоревім”* [w:] *Другі „Ольжині читання”*, Львів 2007, s. 74–78; Idem, *Чи були мечі харалужні?*, „Вісник Інституту Археології”, 2, 2007, s. 74–79; Idem, *Знову про дискусію з приводу автентичності „Слова о полку Ігоревім” та стосовно його авторів*, „Записки НТШ”, 256, 2008, s. 32–49; Idem, *Кілька зауваг до нової дискусії навколо „Слова о полку Ігоревім”* [w:] *Фортеця. Збірник заповідника „Тустань”: на пошану Михайла Рожка*, Львів 2009, s. 40–56.

<sup>84</sup> *Слово о полку Игореве*, под ред. В.П. Адриановой-Перетц, Москва-Ленинград 1950, s. 32.

<sup>85</sup> Ibidem.

ny – Aleksy Komnen. Prowadzona przez nich polityka doprowadziła w 1182 r. do wielkich zamieszek w Bizancjum. Taką sytuację od razu wykorzystał Andronik Komnen. Już w tym samym roku usunął on od władzy wdowę po Manuelu oraz Aleksego Komnenosa i sam został regentem, a w 1183 r. koronował się na cesarza. Aleksego Komnena zaś wysłał do ziemi „Scytów”, pod którym to określeniem najprawdopodobniej należy rozumieć posiadłości Jarosława Ośmiomysła w dolnym biegu Dniestru i Dunaju. Aleksy wkrótce zdołał umknąć spod kontroli księcia halickiego na Sycylię. Sam Andronik rozpoczął represje przeciwko wspierającej Aleksego arystokracji bizantyjskiej i nasilił walkę z królem Sycylii. Niepowodzenia w tej wojnie spowodowały kolejny zamach stanu w Bizancjum, w wyniku którego Andronik w 1185 r. został zabity<sup>86</sup>.

Nie pozostała na uboczu omawianych wydarzeń także książę halicki, który od razu po śmierci Andronika wysłał do Konstantynopola poselstwo, o czym informuje nas Niketas Choniates<sup>87</sup>. Stosunki między obydwoma państwami mocno się pogorszyły. Ważną rolę odegrał też „czynnik bułgarski”. Wiosną 1186 r. bracia Piotr i Iwan Asenowie rozpoczęli powstanie w Bułgarii przeciwko Bizancjum. Mimo początkowych niepowodzeń i wycofania się za Dunaj, Bułgarzy w 1187 r. kontynuowali walkę o niepodległość. Wsparcia udzielili im Połowcy oraz mieszkańcy „Wordony”, pod którym to określeniem najprawdopodobniej należy rozumieć Brodników<sup>88</sup> czy mieszkańców Bierładii. Uważam, że mogłoby to świadczyć o tym, iż Rusini okazali poparcie Bułgarom za zgodą Jarosława Ośmiomysła. Niewykluczone nawet, że książę halicki, niezadowolony z buntu przeciwko Andronikowi, sam mógł zainicjować powstanie Bułgarów przeciwko nowemu władcy bizantyjskiemu. Odmiennie od greckiego autora F. Malingudisa, który uważał, że Bułgarów wspierali tylko Połowcy, znany bizantynista G. Litawrin doszedł do wniosku, że „jesienią 1186 r., w czasie najbardziej krytycznego etapu powstania, pomoc wojskową, wraz z Połowcami, okazali Rusini”<sup>89</sup>.

Nowy basileus, Izaak Angelos, od początku podjął aktywne działania przeciwko Bułgarom. W tym celu zawarł sojusz z Węgrami, który został przypieczętowany mariażem dynastycznym – Izaak poślubił córkę Beli III, Małgorzatę. Król węgierski dołączył do antybułgarskiej koalicji. Książę halicki natomiast, jak podaje *Słowo o wyprawie Igora*: „Заступив королеви путь, затворив Дунаю ворота”<sup>90</sup>. Jest to wyraźne świadectwo tego, że władca ruski zablokował przejście do ziem bułgarskich w okolicy „Żelaznych Wrót”, w miejscu, w którym Dunaj płynie bardzo wąską doliną, ograniczony z jednej strony przez Karpaty, a z drugiej przez Góry Wschodnioserbskie. Pod tym względem wyrażenie „меча бремени чрез облаки”<sup>91</sup> mogło oznaczać konkretny historyczny fakt, tj. wykorzystanie katapult i innych specjalnych urządzeń przy blokadzie „Żelaznych Wrót” przez pułki Jarosława<sup>92</sup>.

<sup>86</sup> Ф. Успенский, *Император Алексей II и Андроник Комнен*, „Журнал Министерства Народного Просвещения”, 212, 1880, s. 95–130; 214, 1881, s. 52–85; Idem, *Последние Комнины. Начало реакции*, „Византийский Временник”, 25, 1927–1928, s. 1–23.

<sup>87</sup> Choniatae Nicetae, *Historia*, ed. I.A. von Dieten, Berolini 1975, s. 323–325.

<sup>88</sup> Ф.И. Успенский, *Образование Второго Болгарского царства*, Одесса 1879, s. 35–36.

<sup>89</sup> Г.Г. Литаврин, *Два этюда о восстании Петра и Асеня* [w:] Г.Г. Литаврин, *Византия и славяне*, Санкт-Петербург 1999, s. 354–362.

<sup>90</sup> *Слово о полку Игореве*, pod red. В.П. Адриановой-Перетц, Москва-Ленинград 1950, s. 32.

<sup>91</sup> Ibidem.

<sup>92</sup> М.Н. Тихомиров, *Киевская Русь* [w:] М.Н. Тихомиров, *Древняя Русь*, Москва 1975, s. 33.

Jeszcze jednym świadectwem wmieszania się księcia halickiego do wojny bizantyjsko-bułgarskiej jest kolejny fragment *Słowa...*: „...рища тропу Траяню чрез поля на горы”<sup>93</sup>. Według D. Angelowa „тропу Траяню” to droga przez góry w okolicy Płowdiwu (później otrzymała nazwę Wasilica), która była często wykorzystywana w wojnach bizantyjsko-bułgarskich w XII–XIV w.<sup>94</sup>

Wszystko przemawia za tym, że Jarosław Ośmiomysł nie zawarł porozumienia z Angelosami i dlatego aktywnie popierał powstanie Bułgarów. W pierwszym jego etapie Piotra i Iwana wsparli Brodnicy<sup>95</sup>, ale już wkrótce z pomocą przybyły także oddziały halickie<sup>96</sup>. W taki sposób Jarosław przyczynił się do powstania Drugiego Carstwa Bułgarskiego<sup>97</sup>. Oczywiście, nowe państwo bułgarskie nie miało możliwości stworzenia w tak krótkim czasie własnego dobrze wyszkolonego wojska, dlatego Piotr i Iwan w pierwszych latach niepodległości opierali się głównie na pomocy Haliczan<sup>98</sup>, Połowców<sup>99</sup> oraz Wołochów<sup>100</sup>. Istnieje też teza, zgodnie z którą Piotr i Iwan wywodzili się z Wołochów<sup>101</sup>, co pozwala przypuszczać, że mogli mieć jakieś posiadłości w okolicy Bierładii, zamieszkaną przez Słowian i Wołochów.

Kolejnym ważnym etapem w stosunkach księstwa halickiego i Bizancjum są czasy rządów w Haliczu Romana Mściśławowicza. Udział Połowców w konflikcie bizantyjsko-bułgarskim<sup>102</sup> spowodował, że centrum aktywności sporej części plemion połowieckich przemieściło się w kierunku dolnego biegu Dniestru i Dunaju. Taka sytuacja musiała zaniepokoić mieszkańców „Poniża”. Wojna między Bizancjum a Bułgarią negatywnie odbijała się także na handlu Halicza z Konstantynopolem. Właśnie dlatego nowy władca

<sup>93</sup> Ibidem, s. 34.

<sup>94</sup> Д. Ангелов, *Съобщително-операционни линии и осведомителна служба във войните и външно-политическите отношения между България и Византия през XII–XIV вв.*, „Известия на Българското Историческо Дружество”, 22–24, 1948, s. 219.

<sup>95</sup> М.В. Бибииков, *Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа (XI–XIII вв.)* [w:] *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1980 г.*, Москва 1981, s. 77.

<sup>96</sup> Л. Войтович, *Кілька реплік з приводу дискусії про автентичність „Слова о полку Ігоревім”* [w:] *Україна в Центрально-Східній Європі*, т. 6, Київ 2006, s. 597–598.

<sup>97</sup> Ф.И. Успенский, *Образование Второго Болгарского царства*, Одесса 1879, s. 36–37; В.П. Шушарин, *Свидетельство письменных памятников королевства Венгрии об этническом составе населения Восточного Причерноморья первой половине XIII в.*, „История СССР”, 1978, 2, s. 43; Г.Г. Литаврин, *Новое исследование о восстании в Паристрионе и образовании Второго Болгарского царства*, „Византийский временник”, 41, 1980, s. 109–111; М.К. Юрасов, *Поэтический и реальный образ Ярослава Осмомысла*, „Образование и Православие”, 2006 (www.tellur.ru); Л. Войтович, *Галицьке князівство на Нижньому Дунаї* [w:] *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України*, Галич 2008, s. 12–17.

<sup>98</sup> Г.Г. Литаврин, *Новое исследование о восстании в Паристрионе и образовании Второго Болгарского царства*, „Византийский временник”, 41, 1980, s. 109–110.

<sup>99</sup> П. Мутафчиев, *Владетите на Просень*, София 1913, s. 6–7; В. Златарски, *Потеклото на Петра и Асеня на воданите на възстанието въ 1185 год*, „Списаник на Българската Академия на науките”, 45, 1933, s. 427; П. Ников, *Второ българското царство. 1186–1936*, София 1937, s. 23; Г.Г. Литаврин, *Болгария и Византия (XI–XII вв.)*, София 1987, s. 288–302.

<sup>100</sup> G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München 1940, s. 287; R.L. Wolff, *The Second Bulgarian Empire. Its Origin and History to 1204*, „Speculum”, 24, 1949, s. 167–206.

<sup>101</sup> G. Brătianu, *Rechercher sur Vicina et Cetatea Alba*, Bucharest 1943, s. 93.

<sup>102</sup> П. Петров, *Въстания против Византия*, София 1960, s. 51–56.



halicki, Roman Mściśławowicz, od razu postarał się o wznowienie sojuszu z Bizancjum. Jak informuje bojar nowogrodzki Dobrynia Jadrejkowicz, około 1200 r. do Konstantynopola przybyło poselstwo halickie pod przewodnictwem Twerdiaty Ostromyrycza (w jego skład wchodził także bojarzy: Nedan, Domażyr, Dmytro i Negwar)<sup>103</sup>. M. Kotlar uważa, że traktat rusko-bizantyjski został ułożony jeszcze wcześniej – w 1197 czy 1198 r.<sup>104</sup>. Omawiany sojusz był na tyle ważny dla Bizancjum, iż władze cesarskie sięgnęły w celu jego wzmocnienia po mariaż dynastyczny<sup>105</sup>. Skutkiem wznowienia sojuszu między Haliczem a Konstantynopolem stały się wspólne działania przeciwko Połowcom. Zwycięstwa Romana nad koczownikami autor *Latopisu hipackiego* porównywał z sukcesami militarnymi Włodzimierza Monomacha<sup>106</sup>. Według informacji Niketasa Choniatesa w 1200 r. wojska Romana Mściśławowicza uratowały stolicę Bizancjum przed Połowcami<sup>107</sup>. Pomoc księcia halickiego pamiętano w Bizancjum jeszcze długo. Kronikarz bizantyjski Teodor Skutariota (ok. 1230–po 1283) oraz poeta Efrem (pierwsza tercja XIII w.) uważali akcje Romana za wyjątkowo ważne dla imperium<sup>108</sup>. Rzecz jasna, wyprawy tego ostatniego przeciwko Połowcom w pierwszych latach XIII w. nie tylko odepchnęły koczowników od Dolnego Dunaju, lecz także utrudniły Bułgarom otrzymanie pomocy połowieckiej. W jednym z dzieł Efrema podano, że wojsko Romana liczyło 10 tysięcy wojowników<sup>109</sup>.

W tym czasie Połowcy stali się główną siłą w rywalizacji między Bizancjum i Bułgarią<sup>110</sup>. W zabójstwo Piotra I Asena (1196) oraz Iwana I Asena (1197) byli zamieszani nie tylko feudałowie bułgarscy<sup>111</sup>, lecz także elita połowiecka, do współpracy z którą skłaniał się Kałojan Asen<sup>112</sup>, rządzący Bułgarią w latach 1197–1207. Ożenił się on z córką chana połowieckiego, która przyjęła chrzest wraz z imieniem Maria<sup>113</sup>. Co do ziem w dolnym biegu Dunaju, to Bułgarom, mimo ich wysiłków, nie udało się w pierwszych latach istnienia ich państwa rozszerzyć swojej kontroli na te tereny<sup>114</sup>. Księstwo halickie, wznowiwszy sojusz z Bizancjum, stało się jednocześnie wrogiem Bułgarii.

<sup>103</sup> Путешествие новгородскаго архієпископа Антонія въ Царьградъ въ конце 12-го столетія. С предисловием и примечаніями П. Саввантова, Санкт-Петербург 1872, s. 78–79.

<sup>104</sup> М.Ф. Котляр, *Історія дипломатії Південно-Західної Русі*, Київ 2002, s. 82.

<sup>105</sup> Л. Войтович, *Союз Візантії та Галицько-Волинської держави за династії Ангелів*, „Княжа доба”, 2, 2008, s. 30–39.

<sup>106</sup> ПСРЛ, т. 2, Санкт-Петербург 1908, kol. 715–716.

<sup>107</sup> Nicetas Choniates, *Historia*, ed. I. Bekker, Bonn 1835, s. 691–692.

<sup>108</sup> А. Майоров, *Малоизвестные источники по истории русско-византийских отношений начала XIII века: текст, перевод, комментарий*, „Український Історичний Збірник”, 12, 2009, s. 194–196.

<sup>109</sup> Idem, s. 196.

<sup>110</sup> Д. Расовский, *Роль половцев в войнах Асены с Византийской и Латинской империями в 1186–1207 гг.*, „Списания на Българската академия науките”, 58, 1939, s. 203–211; П. Павлов, *Куманите в българската военна история*, „Военноисторически сборник”, 7, 1990, s. 14–23; Idem, *Средневековна България и куманите (1186–1241)*, „Трудове на ВТУ св. Кирилла и Методия”, 27, 1992, 3, s. 5–59.

<sup>111</sup> В. Златарски, *История на българската държава през средните векове*, т. 3: *Второ българско царство*, София 1940, s. 92–101.

<sup>112</sup> П. Мутафчиев, *История на българския народ*, т. 2, София 1943, s. 45.

<sup>113</sup> Л. Войтович, О. Целуйко, *Правлячи династії Європи*, Біла Церква 2008, s. 49.

<sup>114</sup> П. Мутафчиев, *Събитите на средновековия Дръстър* [w:] П. Мутафчиев, *Избрани произведения*, т. 2, София 1973, s. 85; В. Тъпкова-Займова, *Тюркские кочевники, византийская администрация и местное население на нижнем Дунае (XI–XII вв.)* [w:] *Восточная Европа в древности и средневековье*, Москва 1978, s. 67–73; И. Божилов, *Гранична област на Византия* [w:] *Кратка история на Добруджа*, Варна 1986, s. 55–64.

Wydaje się oczywiste, że sytuacja całkowicie się zmieniła po śmierci Romana Mściśławowicza, kiedy rozpoczęła się walka o jego spadek. Połowcy znowu przesu- nęli się bliżej do Dniestru i Dunaju oraz ponownie wsparli Bułgarów. W 1207 r. wzięli też udział w organizacji zamachu, w którym zginął Kałojan. Tron bułgarski zajął Borił (1207–1218), siostrzeniec Kałojana<sup>115</sup>. Aby legitymizować zajęcie tronu, ożenił się on z wdową po Kałojanie, co było niezgodne z kanonami cerkiewnymi. Podobnie jak w czasach Kałojana, Połowcy stanowili główną część wojska nowego cara. Tak było na przykład w niekorzystnej dla Bułgarów bitwie pod Płowdiwem (1 VIII 1208) czy też w przypadku blokady górskich dróg w 1211 r.<sup>116</sup>. Borił był także zmuszony ciągle walczyć ze swoim rodzonym bratem Dobromirem, który z pomocą władcy serbskiego utworzył osobne księstwo nad Strumą i Wardarem (1208–1214), oraz z kuzynem Aleksym Sławem, wspieranym przez cesarza konstantynopolitańskiego<sup>117</sup>. Z kolei synowie Iwana I Asena, Iwan II i Aleksander, którzy posiadali najwięcej praw do tronu bułgarskiego, zostali zmuszeni do opuszczenia kraju. Jak informuje Georgios Akropolites (1217–1282), Iwan II Asen uciekł do „kraju Rusinów, mieszkał tutaj dość długo i, zebrawszy ruskie pułki, zaczął ubiegać się o spadek po ojcu”<sup>118</sup>. W. Paszuto uważał, że Iwan przebywał w Kijowie<sup>119</sup>. Bułgarscy badacze podtrzymują jednak pogląd, że schronił się on w księstwie halickim<sup>120</sup>. W źródłach ruskich informacja na temat przysze- lego cara bułgarskiego nie występuje. Analiza sytuacji politycznej pozwala uważać, że więcej racji mają historycy bułgarscy. Żadne inne księstwo ruskie, oprócz halickiego, w wymienionym okresie nie było zainteresowane w okazywaniu pomocy bułgarskie- mu pretendentowi i nie miało możliwości udzielić mu takiego wsparcia. Swoją drogą, dla bułgarskich uchodźców nie miało sensu szukanie pomocy w innych, poza halickim, księstwach ruskich. Dla Iwana i Aleksandra ucieczka na halickie „Poniże” stanowiła najlepsze rozwiązanie. Do Serbii czy do Konstantynopola było daleko, Połowcy zaś wspierali Boriła. Kijów także leżał w znacznym oddaleniu, a jego władcy już od dłuższe- go czasu nie interesowali się wydarzeniami w rejonie Dolnego Dunaju. Prócz tego droga do Kijowa prowadziła przez Halicz. W 1209 r. ziemię halicką ponownie opanowali sie- wierscy Iгореwiczе, którzy rozpoczęli walkę z miejscowymi feudałami. Mniej więcej na

<sup>115</sup> Л. Войтович, О. Целуйко, *Правлячи династії Європи*, Біла Церква 2008, s. 49.

<sup>116</sup> А. Данчева-Василева, *България и Латиската империя (1204–1261)*, София 1985, s. 104–115.

<sup>117</sup> К. Ациевски, *Деспот Алексиј Слав – самостоен феудален владетел во Македонија*, „Годишен зборник на филолошкиот факултет на Университетот во Скопје”, 3 (29), 1977, s. 127–132; Р. Радић, *Обласни господари у Византији крајем XII и у првим деценијама XIII века*, „Зборник радова византолошког института”, 24–25, 1986, s. 235–245; В. Hendrick, *Regestes des empereurs latins de Constantinople. 1204 – 1261/1272*, Thessalonika 1988, nr 88.

<sup>118</sup> Georgii Acropolitae, *Opera*, t. 1, ed. A. Heisenberg, Lipsiae 1903, cap. 20, s. 33; *Летопись логофета Георгия Акрополита*, перевод под ред. бакалавра И. Троицкого, Санкт-Петербург 1863, гл. 20, s. 38–39.

<sup>119</sup> В.Т. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, Москва 1968, s. 266.

<sup>120</sup> И. Дуйчев, *Цар Иван Асен II. 1218–1241. По случай от 700 г. от неговата смърт*, София 1941, s. 5–6; Idem, *Преноси към историята на Иван Асен II*, София 1943, s. 152–162; Г. Цанкова-Петкова, *България при Асеневци*, София 1978, s. 108; Idem, *Културни и политически връзки и отношения България, Киевска Русия и Византия през ранното средновековие [w:] Руско-български връзки през векове*, София 1986, s. 79–81; И. Божилов, *Фамилията на Асеневци (1186–1460). Генеалогия и просопография*, София 1994, s. 37–38, 104–118.

początku 1210 r. w Bułgarii zwolennicy synów Iwana I Asena zorganizowali bunt i zajęli twierdzę Widin. Wydaje się, że w tym czasie Iwan II mógł już liczyć na pomoc halicką.

Władca bułgarski Boril pozostawał w konflikcie prawie ze wszystkimi sąsiadami. Żeby zapewnić sobie poparcie papieża (Cerkiew bułgarska z czasów Kalojana pozostawała w unii z Rzymem), zgodził się na zwołanie soboru kościelnego (rozpoczął swoją działalność 11 lutego 1211 r.), który, na żądanie Innocentego III, zakazał w Bułgarii ruchu bogomilów<sup>121</sup>. W literaturze historycznej taka polityka Borila była różnie oceniana<sup>122</sup>, ale pozwoliła mu wzmocnić swoje stanowisko i zawrzeć sojusz z Cesarstwem Łacińskim. Pokonać swych rywali własnymi siłami Boril jednak nie potrafił. Dopiero z pomocą Węgier (w zamian za ustąpienie Braniczewa i Belgradu na rzecz króla węgierskiego Andrzeja II) udało się w latach 1212–1213 zdobyć Widin<sup>123</sup>.

Wydaje się, że Iгореwiczе obіecali pomoc претендентові do tronu bułgarskiego. Pilnie potrzebowali sukcesów w polityce zagranicznej. Wojna domowa na ziemi halickiej, która rozpoczęła się niebawem<sup>124</sup>, nie pozwoliła okazać wsparcia Iwanowi II. Trudno stwierdzić, na ile Iгореwiczе<sup>125</sup> czy książę bojarski Władysław Kormilczycz<sup>126</sup> byli uza-

<sup>121</sup> М.Г. Попруженко, *Синодик царя Борила*, София 1928, s. 79–80; Д. Ангелов, *Богомилството в България*, София 1961; С. Кожухаров, *Неизвестен летописен разказ от времето на Иван Асен II*, „Литературна мисъл”, 1974, 2, s. 127; V. Gjuzelev, *Das Papstum und Bulgaren im Mittelalter (9–14 Jahrhundert)*, „Bulgarian Historical Review”, 1977, 1, s. 43; А. Данчева-Василева, *България, папството и западноевропейската политика през първата половина XIII в.* [w:] *Из политическата история на България*, София 1985, s. 195–196.

<sup>122</sup> Zob. np.: К. Петков, *Унията между Българската църква и Рим в началото на XIII век – някои пренебрегвани аспекти*, „Духовна култура”, 1992, 9, s. 25–32; П. Стефанов, *Нов поглед към унията между българската и римската църква през XIII век*, „Духовна култура”, 1998, 5, s. 343–352; Ц. Чолова, *Българските църкви и опитите за уния през Средневековието* [w:] *Религия и църква в България. Социални и културни изменения в православие и неговата специфика в българските земи*, ред. Г. Бакалов, София 1999, s. 124. Por.: Г. Цанкова-Петкова, *България при Асеневици*, София 1978, s. 92.

<sup>123</sup> Wojskami węgierskimi w czasie tej wyprawy dowodził Szebena, zob.: ???. Шушарин, *Укрепление феодального государства* [w:] *История Венгрии*, t. 1, Москва 1971, s. 145. Zachował się dokument Beli IV (1 VII 1259) w którym wspomniane zostało męstwo Szebeny w czasie wyprawy, zob.: *Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana*, ed. S.L. Englicher, Sangalli 1849, s. 489–491.

<sup>124</sup> М.М. Волощук, *Угорські військові кампанії у Галичину на початку XIII ст.: основні цілі та характер перебігу* [w:] *Християнська спадщина Галицько-Волинської держави: ціннісні орієнтири духовного поступу українського народу (присвячується 70-річчю археологічного відкриття і 850-літтю Галицького кафедрального собору)*. Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції, Івано-Франківськ–Галич 2006, s. 64–72; Idem, *Угорські військові кампанії у Галичину на початку XIII ст.: основні цілі та характер перебігу*, „Вісник національного університету „Львівська політехніка”, 571, 2006, s. 99–104; Idem, *Обстоятельства казни в 1210 г. Игоревичей Черниговских: актуальные вопросы реконструкции русско-венгерских отношений начала XIII в.*, „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana”, 2007, 1–2, s. 105–112.

<sup>125</sup> М.М. Волощук, *Проблема васальної (?) підлеглості князів Ігоревичів чернігівських від угорського короля Ендре II: джерела, історіографія, коротка постановка проблеми*, „Український історичний збірник”, 11, 2008, s. 18–25.

<sup>126</sup> А.В. Майоров, *Галицко-Волинская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община*, Санкт-Петербург 2001, s. 408–410; А. Петрик, *До історії боярських родин Кормильчичів, Доброславичів та Дядьковичів*, „Дрогобицький краєзнавчий збірник”, 5, 2001, s. 29–45; Idem, *До історії боярства та боярських родів Перемиської землі*, „Дрогобицький краєзнавчий збірник”, 6, 2002, s. 105–117; Idem, *Угорська партія в контексті політичного розвитку Галицько-Волинської держави*, „Дрогобицький краєзнавчий збірник”, 9, 2005,

leżnieni w swej polityce zagranicznej od Węgier. Nie jest jednak wykluczone, że aktywność Kormilczycza na „Poniżu” stanowiła próbą wmieszania się w sprawę bułgarskie.

Pod wpływem prowęgierskiej grupy feudałów halickich zaczęła zmieniać się także polityka króla węgierskiego, a Węgry same zaczęły rościć pretensje do ziem w dolnym biegu Dunaju. W 1211 r. Andrzej II osiedlił w Siedmiogrodzie zakon krzyżacki, który po wygnaniu z Ziemi Świętej przebywał w Wenecji. Krzyżacy mieli pomóc Węgom opanować „Poniże”. Granice terytorium zakonu sięgały ziem Brodników, jednak Andrzej II już wkrótce został zmuszony zrezygnować ze swych planów ze względu na konflikt z Krzyżakami<sup>127</sup>.

Sytuacja jeszcze bardziej się zmieniła po zawarciu traktatu na Spiszu, kiedy królem halickim został Koloman. W tym czasie Andrzej II spróbował osadzić na tronie bułgarskim swego protegowanego, Iwana II. Pomoc Asenowi miało okazać przede wszystkim uzależnione od Andrzeja II Królestwo Halickie. Iwanowi II została udzielona zgoda na rekrutowanie wojska na terenie halickiego „Poniża”, z którymi to oddziałami przekroczył on granice Bułgarii<sup>128</sup>. W 1217 r. siły ruskie zwyciężyły wojska Boriła i obległy Tyrnowo. Obleżenie trwało siedem miesięcy (Akropolites mylnie podaje, że siedem lat<sup>129</sup>). Po poddaniu się obrońców Borił został uwięziony. W 1218 r. Iwan II Asen ogłosił się nowym carem bułgarskim. Z kolei Andrzej II po umocnieniu się Iwana II na tronie bułgarskim oddał mu w 1221 r. za żonę swoją córkę Marię (1204–1237)<sup>130</sup>. Wcześniej zamierzał ją wydać za ruskiego księcia Daniela Romanowicza, a teraz przy jej pomocy udało się zrealizować sojusz węgiersko-bułgarski.

W Haliczu tymczasem utwierdził swą władzę Mściśław Mściśławowicz Udały, który wcześniej kontrolował „Poniże”. Właśnie z „Poniża” część jego wojsk w 1223 r. ruszyła przeciwko Mongołom nad rzekę Kałkę. Węgry z kolei rozpoczęły w tym regionie aktywną działalność. Już w 1221 r. dominikanie węgierscy pojawili się na ziemiach połowieckich<sup>131</sup>. Mimo początkowych niepowodzeń, wysiłki Węgrów w tym kierunku były kontynuowane. 31 lipca 1227 r. na prośbę króla papież Grzegorz IX mianował

s. 181–193; O. Мазур, *Володислав Кормильчич: Шлях до княжого столу*, „Дрогобицький краєзнавчий збірник”, 6, 2002, s. 118–129; І. Драбчук, *Три портрети найвпливовіших представників галицької знаті кінця XII–початку XIII ст.* [w:] *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України*, Галич 2008, s. 135–148; М.М. Волощук, *Володислав Кормильчич: угорське перебування 1214–1232 рр.* [w:] *Тези Міжнародної наукової конференції „Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя”, присвяченої 90-річчю з дня народження видатного вітчизняного археолога Б.О. Тимощука, Чернівці, 10–11 квітня 2009 р.*, Чернівці 2009, s. 20–21; Idem, „Вокняж?ниє” галицьке Володислава Кормильчича (1210–1214 рр., з перервами): міфи і реальність, „Acta Posoniensia”, 10, 2009, s. 99–113.

<sup>127</sup> E. Gaspar, *Hermann von Salza und die Gründung des Deutschordenstaats in Preussen*, Tübingen 1924, s. 6.

<sup>128</sup> М.Ф. Котляр, *Русь на Дунаї*, „Український Історичний Журнал”, 1966, 9, s. 19–20; П. Павлов, *Древнеруските броднице в българската история* [w:] *Сборник българо-украински връзки през вековете*, София 1983, s. 119; О.Б. Головкин, *Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя*, Київ 2006, s. 162–163.

<sup>129</sup> Szczegóły, zob.: В. Златарски, *История на българската държава през средните векове*, т. 3, София 1940, s. 587–588.

<sup>130</sup> Л. Войтович, О. Целуйко, *Правлячі династії Європи*, Біла Церква 2008, s. 49.

<sup>131</sup> В.Т. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, Москва 1968, s. 266.

opata Roberta legatem „*in Cumanorum et Brodnicorum provinciiis*”<sup>132</sup>. W 1228 r. Robert wraz z biskupami Bartłojem (Pecz) i Rejnoldem (Transylwania) ochrzczili w obecności królewicza Beli syna połowieckiego chana Bortua oraz jego najbliższe otoczenie<sup>133</sup>. Bortua ze swoimi oddziałami w następnym roku wziął udział w wyprawie Węgrów na Halicz. Wydaje się, że Węgrzy nadali mu ziemie w Siedmiogrodzie. 21 marca 1229 r. prowincjał dominikanów węgierskich Teodoryk został powołany na biskupa połowieckiego. Samo biskupstwo podporządkowano bezpośrednio papieżowi. Jego centrum znajdowało się w Miłkowie (przy ujściu rzeki Miłków w Mołdawii). Królewicz Bela przyjął tytuł „*rex Cumanorum*”<sup>134</sup>. Mimo że biskupstwo połowieckie istniało do początku XIV w., jego sukcesy były bardzo skromne. Msjonarze pozostawili jednak szereg zabytków, spośród których najciekawszym jest *Codex Cumanicus*, zachowany w rękopisie z XIII–XIV w.<sup>135</sup>

Węgrom nie udało się ani rozciągnąć swojej kontroli na region Dolnego Dunaju, ani podporządkować sobie bułgarskiego cara. Iwan II (1218–1241) okazał się najwybitniejszym władcą z całej dynastii Asenów. Za jego panowania carstwo bułgarskie osiągnęło szczyt potęgi. W 1235 r. został odnowiony patriarchat bułgarski z siedzibą w Tyrnowie. 25 maja 1236 r., ze względu na to, że Bułgaria zawarła sojusz z Cesarstwem Nicejskim, papież rzucił klątwę na Iwana II i 9 sierpnia 1238 r. ogłosił krucjatę przeciwko Bułgarom<sup>136</sup>.

Książęta halicy nadal kontrolowali ten region. Część wojsk władcy halickiego Mściśława Mściśławowicza w 1223 r. przechodziła tędy w trakcie wyprawy przeciwko Mongołom. Wybór takiej trasy byłby pozbawiony logiki, gdyby książę halicki nie kontrolował tego szlaku. W wojsku Mściśława wspomniani są „uchodźcy halicy” z wojewodami Jerzym Domażyryczem oraz Dzierżykrajem Wołodysławowiczem na czele<sup>137</sup>.

Źródła nie pozwalają śledzić dalszych kontaktów Iwana II z księstwem halickim, gdzie wojna domowa trwała aż do roku 1238. Ale potężny wpływ kultury bułgarskiej na ziemie ruskie może przemawiać za tym, że rusko-bułgarska konfrontacja ustąpiła miejsca normalizacji stosunków, a tereny nad Dolnym Dunajem przekształciły się z pogranicza halicko-bizantyjskiego w pogranicze halicko-bułgarskie<sup>138</sup>.

<sup>132</sup> В.П. Шушарин, *Свидетельства письменных источников Королевства Венгрии об этническом составе населения Восточного Прикарпатья первой половины XIII в.*, „История СССР”, 1978, 2, s. 39–44.

<sup>133</sup> В.Т. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, Москва 1968, s. 269.

<sup>134</sup> Ibidem, s. 270.

<sup>135</sup> Codex pod pełną nazwą *Alphabetum Persicum Comanicum et Latinum Anonymi scriptum Anno 1303. Die 11 Julii* na 82 arkuszach zachował się w Bibliotece św. Marka w Wenecji (*Venezia. Biblioteca Nazionale di San Marco, Fondo antico*, Collocazione 1597, Codex DXLIX, nr 549). Zob. też: *Codex Cumanicus: Половецкие молитвы, гимны и загадки XIII–XIV веков*, przygotował А.Н. Гаркавец, Москва 2006.

<sup>136</sup> В.Т. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, Москва 1968, s. 266–267.

<sup>137</sup> ПСРЛ, т. 2, Санкт-Петербург 1908, kol. 742.

<sup>138</sup> Szerzej na ten temat, zob.: А.И. Соболевский, *Южнославянское влияние на русскую письменность в XIV–XV вв.*, Санкт-Петербург 1894; А.М. Лукьяненко, *Культурно-историческая роль Болгарии в судьбах славянства вообще, России – в частности*, Киев 1913; І. Панькевич, *Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах*, „Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді”, 6, 1929, s. 29–198; И. Снегаров, *Духовно-культурни връзки между България и Русия през средните векове (X–XV в.)*, София 1950; В. Мошин, *К истории взаимоотношений русской и южнославянской письменности*, „Славяне”, 1958, 1, s. 40–42; П. Атанасов, *3 минуло българо-українських зв'язків*,

O trwałej przynależności tych ziem do księstwa halickiego świadczy też szereg innych argumentów, zwłaszcza toponimicznych<sup>139</sup>, jak również poszerzenie jurysdykcji lwowskiego biskupstwa ormiańskiego na diecezje ormiańskie w Serecie, Suczawie (Soczawie) i Mołdawii (13 VIII 1388)<sup>140</sup>. Poza tym stare dokumenty mołdawskie są pisane w języku staroukraińskim, a mołdawskie latopisy – w języku staro-cerkiewno-słowiańskim (w Mołdawii język ten pozostawał jako urzędowy aż do 1636 r.). Jeżeli słowiańską religijną terminologię w Kościele rumuńskim jeszcze można wytłumaczyć wpływem Bułgarii<sup>141</sup>, to wykorzystanie języka ruskiego jako urzędowego jest możliwe do wytłumaczenia tylko tradycyjną przynależnością regionu Dolnego Dniestru do księstwa halickiego.

Po najeździe mongolskim w połowie XIII w. w stepach nadczarnomorskich powstał potężny mongolski ułus, podzielony na kilka mniejszych dzielnic. Na jego czele stał zięć Batu-chana – Mauci. Jednym z jego wasalów był Korenca (Kuremsa latopisów ruskich), który rządził w międzyrzeczu Dniepru i Dniestru. Znany badacz historii Złotej Ordy, M. Safargalijew uważał, że Buwał to zniekształcona forma imienia Muwał, które trzeba wiązać ze wspomnianym w latopisach ruskich Maucim. Ten jako zięć Batu-chana miał otrzymać całe stepy czarnomorskie aż do Dunaju. Ziemie te później odziedziczył syn Maucego, Tatar, a po nim wnuk Nogaj. Z kolei Korenca był „*temnikiem*” i wasalem Maucego<sup>142</sup>. Nie należał do Czyngizydów, gdyż wszystkie największe ułusy zostały rozdane wyłącznie przedstawicielom rządzącej dynastii. Legat papieski Jan di Piano Carpini wymienia Maucego wśród wodzów mongolskich<sup>143</sup>. P. Rykin dość dobrze wykazał, że Mauci (Mouci) był znany również Raszyd ad-Dinowi, w którego dziele występuje jako Mudzi Jan, drugi syn Czagataja<sup>144</sup>. Mauci – syn Czagataja, oczywiście miał więcej szans zostać zięciem Batu-chana. Jako przedstawiciel dynastii Czyngizydów mógł dostać ułus w stepach czarnomorskich aż do Dunaju, a jako zwierzchnik tych ziem domagać się później Halicza od Daniela Romanowicza. Najprawdopodobniej na początku Mongołowie ograniczyli się tylko do osadzenia w miastach „Poniża” swych namiestników i baskaków. Znamy na przykład baskaka Korency imieniem Mytiaj, który sprawował rządy w Bakocie. Do wasalów Korency należeli także książęta bołochowscy. Sytuacja

„Український Історичний Журнал”, 1960, 4, s. 65–73; С.В. Мишанич, *Порівняльне вивчення епосу українського та південнослов'янських народів*, „Народна творчість та етнографія”, 1974, 4, s. 24–37; Б. Ангелов, *Проникване на старобългарски съчинения в старата руска литература*, „Старобългарска литература”, 1977, 2, s. 20–45; Н. Тодоров, *Славянские культуры и Балканы* [w:] *Славянские культуры и Балканы*, t. 1, София 1978, s. 11–18; І. Шпик, *Болгарсько-українські книжково-літературні зв'язки та взаємовпливи (остання чверть XIV – перша половина XVI ст.)*, „Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України”, 14, 2006, s. 3–36.

<sup>139</sup> Wymienione argumenty zostały podane w referacie Andrzeja Szyjczuka (Rumunia) pt. *W kwestii południowych granic Rusi Halickiej (na podstawie historiografii bizantyjskiej)*, który był wygłoszony podczas Piątego Międzynarodowego Kongresu Ukraińców w Czerniowcach (28 VIII 2002). Niestety wspomniany referat nie został opublikowany.

<sup>140</sup> Я. Дашкевич, *Давній Львів у вірменських та вірмено-кипчацьких джерелах* [w:] *Україна в минулому*, t. 1, Київ–Львів 1992, s. 10–11.

<sup>141</sup> А. Гресу, *Панованіє булгарськіє на півночі Дунаю в IX–X вв.*, „Postępy Archeologii”, 1956, 5, s. 211–258.

<sup>142</sup> М. Сафаргалиев, *Распад Золотой Орды*, Саратов 1960, s. 35, 58.

<sup>143</sup> Giovanni di Pian di Carpine, *Storia dei Mongoli*, ed. E. Menesto, Spoleto 1989, lib. V, 21.

<sup>144</sup> *Християнський мир и „Велика монгольська імперія”. Матеріали французької миссії 1245 года*, Санкт-Петербург 2002, s. 257.

zmieniła się dopiero za czasów Nogaja. Po udanej dla niego wyprawie na Konstantynopol w 1264 r. dołączył on do swych ziem Krym. Jego dwór stacjonował nad Dolnym Dunajem, w miejscowości Isacz<sup>145</sup>. Zwierzchnictwo Nogaja uznawały także: bułgarskie carstwo tyrnowskie oraz księstwa widyńskie i braniczewskie, a od 1292 r. również król Serbii. Na początku lat 70. XIII w. Nogaj podporządkował sobie całą Prawobrzeżną Ukrainę. Książę halicki Lew Daniłowicz stał się jego wasalem i korzystał z pomocy Mongołów w rywalizacji ze swymi braćmi oraz sąsiadami. W czasach Nogaja cały rejon Dolnego Dniestru i Prutu stopniowo znalazł się pod kontrolą Ordy. Będąc faktycznie niezależnym i najstarszym wśród spadkobierców Dżuczi, Nogaj zatwierdzał i usuwał chanów Złotej Ordy. Istnieje także dużo świadectw o jego planach, by oddzielić się od Ordy i utworzyć w stepach czarnomorskich własne państwo<sup>146</sup>. Jednym z głównych argumentów na rzecz tej tezy są monety Nogaja i jego syna Dżebe (z lat 1285–1301)<sup>147</sup>. Realizacji planów Nogaja przeszkodziła, najprawdopodobniej, jego ambicja zostania chanem Złotej Ordy.

W okresie rządów Nogaja spostrzegamy aktywny rozwój tego regionu. W stepach między Donem a Dunajem pojawił się cały szereg miast. Archeologom znane są: Kuczuguriwski Gród (30 km na południe od Zaporozża, prawdopodobnie Stary Mamaiw), Tawań, Koński Gród na prawym brzegu rzeki Konka, gród przy ujściu rzeki Samara, Cha-dżybej (dziś Odessa). Ale największy rozkwit w tym okresie przeżywał Białogród nad Dniestrem. Było to miasto położone na miejscu greckiego Tyras, występujące w X w. jako bizantyjska twierdza Mawrokastron<sup>148</sup>. Wzmianka o nim wśród innych ośrodków regionu Dolnego Dniestru i włości białogrodzkiej w *Списке городов русских дальних и ближних*<sup>149</sup> pozwala przypuszczać, że w XII–XIII w. (być może również trochę później) miasto z okolicą należało do księstwa halickiego, a od 1199 r. do księstwa halicko-wołyńskiego. Nie ulega wątpliwości, że istniało w XII–XIII w. Na mapie al-Idrisiego<sup>150</sup> występuje pod nazwą „Akliba” („Ак” – „biały”), a w źródłach bizantyjskich: „Mawrokastron”, „Monkastro”<sup>151</sup>. Dane archeologiczne z XII w. są bardzo ubogie, natomiast te pochodzące z końca XIII w. świadczą, że miasto przeżywało w tych czasach intensywny rozwój. Materiały pochodzące z Białogrodu są bardzo podobne do zabytków z innych miast ordyńskich tego czasu<sup>152</sup>. Co prawda w Białogrodzie mieszkali także Słowianie,

<sup>145</sup> В.Л. Егоров, *Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв.*, Москва 1985, s. 33–35.

<sup>146</sup> Н.Д. Русев, *Молдавия в „темные века”*: *Материалы к осмыслению культурно-исторических процессов*, „Stratum Plus”, 1999, 5, s. 379–407.

<sup>147</sup> Dyskusje wokół kwestii oryginalności monet Nogaja, zob.: ??. Марков, *О монетах хана Ногая. Оттиск из III тома „Трудов Московского нумизматического общества”*, Москва 1902, s. 3 i nn.; Н.И. Веселовский, *Хан из темников Золотой Орды. Ногай и его время*, Петроград 1922, s. 39–51, 54. Por.: О. Плеску, G. Simion, *Le grand tresor des XIII et XIV siecles trouve en Dobroudja*, „Revue des Etudes Sud-Est Europeennes”, 2, 1964, 1–2, s. 220, 226, przyp. 38.

<sup>148</sup> А.Л. Бертье-Делагард, *К вопросу о местонахождении Маврокастро*, „Записки греческого топарха”, „Записки Одесского общества Истории и Древностей”, 33, 1919, s. 1–20.

<sup>149</sup> ПСРЛ, т. 7, Москва 2001, s. 240.

<sup>150</sup> Б.А. Рыбаков, *Русские земли по карте Идриси 1154 года*, „Краткие сообщения Института Истории Материальной Культуры”, 43, 1952, s. 15–18.

<sup>151</sup> Л.Л. Полевой, *Очерки исторической географии Молдавии XIII–XIV вв.*, Кишинев 1979, s. 67.

<sup>152</sup> В.Л. Егоров, *Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв.*, Москва 1985, s. 79–82; Б.А. Рыбаков, *Русские земли по карте Идриси 1154 года*, „Краткие сообщения Института Истории Материальной Культуры”, 43, 1952, s. 15–18.

o czym świadczą elementy ruskiej broni znalezione w mieście<sup>153</sup>. W Białogrodzie zachowało się również dużo mongolskich monet, pochodzących z czasów chana Uzbeka (1313–1339). Na portolanach Marino Sanudo (1321)<sup>154</sup>, Picigani (początek lat 30. XIV w.)<sup>155</sup> i Vesconte (1327)<sup>156</sup> miasto Mawrokastró jest narysowane z flagą, na której umieszczono półksiężyc. Można uważać, że proces przejścia ośrodków czarnomorskich pod kontrolę Ordy rozpoczął się w czasach Nogaja<sup>157</sup> i trwał do końca rządów Uzbeka. Był to krótki okres, gdyż w połowie XIV w. miasto przejęli Genueńczycy, następnie Księstwo Mołdawskie, wreszcie Turcy.

Wydaje się logiczne, że w tym samym okresie nie tylko Białogród, lecz także inne miasta położone nad dolnym biegiem Dniestru i we włości bierładzkiej, stopniowo przechodziły pod kontrolę Ordy. Być może na krótki okres zachowano jeszcze podwójną zwierzchność, a poszczególne miasta pozostawały pod władzą książąt halicko-wołyńskich do początku XIV w. Stosunkowo wiarygodne źródło: *Flos historiarum Terrae Orientis* podaje, że Ruś w czasach rządów księcia Lwa Daniłowicza graniczyła z Grecją i Bułgarią<sup>158</sup>.

Faktycznie do ostatecznego upadku księstwa halicko-wołyńskiego w 1387 r. istniały kontakty między władcami halicko-wołyńskimi a Bizancjum. Świadczy o tym chociażby powstanie metropolii halickiej za panowania króla Jerzego Lwowicza i jej późniejsze odnowienie w czasach Lubarta-Dymitra Gedyminowicza<sup>159</sup>.

## HALYCH RUTHENIA AND BYZANTIUM IN THE PERIOD BETWEEN 11<sup>TH</sup> AND 14<sup>TH</sup> C. – SELECTED ISSUES

The article is devoted to the relations between the Halych Kingdom (since 1199 the Halych-Volyn Kingdom) and Byzantium. It focuses on the history of the region of the Lower Transnistria and the lower course of the Danube and their significance for Halych-Bizantine relations. The author presents the interests of both parties in relation to the above-mentioned region, explains the reasons for the exacerbation of relations between Halych and Constantinople in the second half of the 12<sup>th</sup> century, provides an explanation as to why the Halych prince Yaroslav Osmomysl supported Bulgarians against Byzantium, describes the renewal of Halych-Byzantine alliance under the rule of Roman Mstislavich and the assistance which the Ruthinians provided to the Bulgarian Tzar Ivan Asen II. The final section of the article describes the way in which Halych and Byzantium lost control over the Lower Transnistria and the lower course of the Danube and how these territories were taken over by Mongols.

<sup>153</sup> А.А. Кравченко, *Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII–XIV в.)*, Киев 1986, s. 83–84.

<sup>154</sup> М. Рореску-Спинени, *România in istoria cartografică până la 1600*, t. 1, București 1938, s. 74.

<sup>155</sup> В.Л. Егоров, *Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв.*, Москва 1985, s. 136, 139.

<sup>156</sup> А.Е. Nordenskiöld, *Periplus*, Stockholm 1897, s. 33, tabl. VII.

<sup>157</sup> Л. Войтович, *Улус Ногая і Галицько-Волинське князівство [w:] Україна – Монголія: 800 років у контексті історії*, Київ 2008, s. 71–78.

<sup>158</sup> В.Т. Пашуто, *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*, Москва 1950, s. 302.

<sup>159</sup> Szerzej na ten temat, zob.: І. Паславський, *Галицька митрополія*, Львів 2007.